
Prijs van dit nummer 7,50 euro

De AS *158* - Nederlandse anarchisten in de Tweede Wereldoorlog

NEDERLANDSE ANARCHISTEN IN DE TWEEDE WERELDOORLOG

DE AS 158

de AS

anarchistisch tijdschrift

35ste jaargang, nummer 158, zomer 2007.
De AS verschijnt in vier afleveringen per jaar en is een uitgave van
Stichting De AS, Moerkapelle.
ISSN-nummer 0920-3257.
Bestelling: door storting op postgiro 4460315 van De AS te Moerkapelle.
Jaarabonnement: 18 euro; buiten Nederland 23 euro.
Druk: BGS, Schiedam.
Zetwerk: Atalanta, Utrecht.
Adreswijzigingen: per post of per e-mail (wimdelobel@planet.nl).
Nieuwe abonnementen: gaan in met het eerste nummer van de jaargang, tenzij anders aangegeven bij bestelling. Zonder opzegging worden abonnementen verlengd.
Adres: postbus 43, 2750 AA Moerkapelle; wimdelobel@planet.nl
Redactie: Marius de Geus, Jaap van der Laan, Wim de Lobel, Hans Ramaer.
Redactieraad: André Bons, Arie Hazekamp, Thom Holterman, Rudolf de Jong, Peter Lanser, Bas Moreel, André de Raaij, Martin Smit, Rymke Wiersma, Hanneke Willemse.
Verder werkten mee: Ton Geurtsen, Jan Nijdam, Dick de Winter.
Publicatie van een bijdrage impliceert niet dat daarin of daardoor redactionele standpunten worden weergegeven.
E-mail: deasnl@yahoo.com
Internet: http: //www.geocities.com/deasnl
Bestellingen: wimdelobel@planet.nl*Bestellingen:* wimdelobel@planet.nl

NEDERLANDSE ANARCHISTEN IN DE TWEEDE WERELDOORLOG

Redactioneel

Twee jaar terug verscheen* De AS *151 over 'Nederlandse anarchisten 1933-1945'. Het was de eerste poging uit eigen kring om de balans op te maken van de bezettingsjaren en daarbij enkele hardnekkige mythen over collaboratie door anarchisten en het geringe verzet dat ze gepleegd zouden hebben, aan de orde te stellen. Toen al bleek zoveel historisch materiaal voorhanden te zijn dat een tweede aflevering onvermijdelijk werd. Samen met nr. 151 vormt deze aflevering dan ook een tweeluik.

In een in deze* AS *besproken studie van RIOD-onderzoeker Jolande Withuis over de naoorlogse kampslachtoffers is een belangrijke oorzaak te vinden van de betrekkelijke onbekendheid met het in 1940-1945 door anarchisten gepleegde verzet. Het is juist – zoals al in nr. 151 is gesteld – dat er tijdens de bezetting geen gecoördineerd anarchistisch verzet bestond zoals bij de communisten. Het verzet van anarchisten was stellig meer onzichtbaar, in ieder geval minder opzienbarend dan dat

van Hannie Schaft of Gerrit van der Veen. Maar de realiteit is ook dat nog tijdens en vooral na de oorlog er door de CPN alles aan gedaan is om politiek andersdenkenden dood te zwijgen en bovendien zoveel mogelijk illegaal werk en verzetsactiviteiten te claimen en zo het antifascisme te monopoliseren.
Voorlopig valt inmiddels wel een conclusie inzake het verzet door anarchisten te trekken en wel dat daarbij slechts bij uitzondering geweld is gebruikt of daarmee gedreigd is. Ook in dat opzicht is er weer een mythe – die van het 'gewelddadige' anarchisme – onjuist gebleken. Vaak waren anarchisten betrokken bij het vervalsen of stelen van papieren, het in veiligheid brengen van in direct gevaar verkerende Duitsers en Nederlanders, het zoeken van of bieden van onderduik, het publiceren en verspreiden van illegale bladen, pamfletten en brieven, en het financieren van al die verzetsdaden. En opvallend vaak werd deze en nog andere hulp geboden aan de meest kwetsbare groep in die jaren, die van de joden.
Een voorbeeld daarvan wordt gegeven door L. de Jong in diens **Het Koninkrijk der Nederlanden in de Tweede Wereldoorlog**. *Het betreft de christenanarchisten Wil en Joop Westerweel, een onderwijzersechtpaar van de Werkplaats van Kees en Betty Boeke in Bilthoven. Zij wisten in totaal 150 à 200 zionistische joodse jongeren via Frankrijk naar Spanje te smokkelen. Joop viel begin 1944 in Duitse handen, Wil was al eerder gearresteerd. Joop werd later in Vught gefusilleerd, het executiepeloton kreeg na afloop sigaretten en jenever. Wil overleefde het vrouwenkamp Ravensbrück. Israel eerde beiden met de Yad Vashem-onderscheiding en vernoemde een bos naar hen.*
Overigens was de Werkplaats een centrum van hulp aan joodse vluchtelingen en illegaal verzet. Onder meer door de structuur van verspreid liggende locaties kreeg de bezetter niet gemakkelijk greep op de school en verbleven er allerlei tijdelijke 'gasten', onder wie anarchisten. Toch memoreert Hans-Jan Kuipers in zijn **De Wereld als Werkplaats** *(Amsterdam 1992) terecht hoezeer Kees Boeke, zoals zo velen in Nederland, aanvankelijk het antisemitisme van de bezetter onderschatte. Dit in tegenstelling tot Betty die ondergedoken joodse kinderen belangrijker vond dan het hoe dan ook open houden van de school en zich tijdelijk van haar man distantieerde.*

Enige ervaring met illegaliteit, met name de onderduik van buitenlandse kameraden en de financiering daarvan, was al vanaf 1933 door de anarchisten opgedaan. Een cruciale rol daarin speelde het Fonds Internationale Solidariteit. In dit nummer wordt geschetst hoe FIS-bestuurder Rinus te Slaa en zijn gezin een tot dusverre onbekend hoofdstuk in de geschiedenis van zowel het Nederlandse anarchisme als de illegaliteit schreven.
Bij het ontbreken van een centrale organisatiestructuur waren anarchisten in de oorlogsjaren aangewezen op persoonlijke contacten. Die netwerken omvatten mensen met uiteenlopende politieke opvattingen. Veelal waren het bekenden uit de vooroorlogse antimilitaristische en vredesbeweging zoals de Jongeren Vredes Actie. Vaak ook vrijdenkers, linkse socialisten (OSP'ers), radencommunisten en Sneevliet-aanhangers, soms sociaaldemocraten, zionisten en vrijzinnige christenen, en zeker ook betrouwbare buurtgenoten.

Hierbij moet echter benadrukt worden dat zeker niet iedereen in de anarchistische beweging vanaf de meidagen in 1940 'ondergronds' ging. Uit gesprekken met en brieven van anarchisten over de bezettingstijd hebben we de indruk gekregen dat enkelen in de beweging nogal naïef waren over wat Nederland te wachten stond, anderen vooralsnog de kat uit de boom keken. Mogelijk dat de lood-om-oud-ijzer-theorie, die kapitalisme en fascisme als één pot nat beschouwde bij sommigen tot afzijdigheid leidde. En misschien ook wist de bezetter door zijn relatief correct optreden in de eerste tijd na mei 1940 menigeen aanvankelijk op het verkeerde been te zetten.

Dit nummer is vrijwel geheel gewijd aan de oorlogservaringen van bekende en minder bekende Nederlandse anarchisten. Aandacht wordt besteed aan Anton Constandse, Henk Eikeboom, Jo de Haas, Albert de Jong, Chris Lebeau, Arthur Lehning, Felix Ortt en Rinus te Slaa. Daaraan kunnen de portretten van Piet Kooijman en Gerhard Rijnders, die in nr. 151 verschenen nog worden toegevoegd. Deze tien anarchisten van gevarieerde pluimage – van religieuze anarchisten tot meer individualistische libertairen en ook anarchosyndicalisten – hebben zich allen in mindere of meerdere mate tegen de Duitse bezetter en zijn handlangers gekeerd, sommigen op kleine schaal en bijna in stilte, anderen juist op een meer spectaculaire manier. Drie van hen kwamen om als gevolg van hun verzetsdaden: twee in de Duitse concentratiekampen, één werd bij Assen gefusilleerd. En één van de tien bracht het grootste deel van de oorlog door in gijzelaarskampen.
Om het beeld compleet te maken zijn ook twee artikelen opgenomen van 'foute' anarchisten. Het ene artikel beschrijft twee lefgozers, de broers George en Joop Oversteegen, die na een verleden van ludiek anarchistisch activisme overstapten naar het nationaalsocialisme van de NSB en de splinterpartijen NSNAP-Kruijt en NSNAP-Van Rappard. Zelf hadden zij overigens een andere visie op dit politieke grensverkeer. Het andere artikel behandelt de schimmige Wim Mager, die evenals de Oversteegens van het activistische jongerenanarchisme bij de nationaalsocialisten terecht kwam. Het is in zijn geval niet duidelijk waar de **Wahrheit** *ophoudt en de* **Dichtung** *begint, maar authentiek is zijn levensverhaal wel degelijk. Niettemin zet de redactie grote vraagtekens bij het aantal (voormalige) anarchisten dat volgens Mager een foute keuze maakte en zich aanmeldde voor het Oostfront of bij (andere) nationaalsocialistische organisaties.*

Misschien is het beeld dat de beschreven Nederlandse anarchisten bij de lezer(es) oproept wat caleidoscopisch maar het geeft onzes inziens geen grove vertekening van het wel en wee van de kleine anarchistische beweging in de oorlogsjaren. In tegendeel, waarschijnlijk is het beeld zelfs aardig representatief.
Vrijwel alle geportretteerde overlevenden hebben de oorlogsperiode ervaren als een ingrijpende breuk in hun leven, wat niet zo verwonderlijk is. Zeker ook heeft een deel van hen een andere visie gekregen op de anarchistische idealen. Zonder hun vooroorlogse opvattingen te verloochenen waren ze zich veel meer bewust van de positieve kanten van de parlementaire democratie en (later) de verzorgingsstaat.
(Hans Ramaer)

OVER VLUCHTELINGEN EN ONDERDUIKERS

Hoe het gezin van Rinus te Slaa hulp bood

Rudolf de Jong

In De AS *151 over 'Nederlandse anarchisten 1933-1945' schreef Arie Hazekamp een informatief artikel over Duitse anarchisten die na Hitlers machtsovername in 1933 naar Nederland waren gevlucht. Daarin behandelde hij ook het Fonds Internationale Solidariteit (FIS) dat een belangrijke rol speelde in de hulp aan de gevluchte geestverwanten. Het FIS bestond al vanaf 1927 en speelde uiteraard een grote rol bij de hulp aan de Duitse geestverwanten. Een hulp die financiële offers vroeg van een beweging waar andere vormen van solidaiteit – steun aan stakers die veelal door hun eigen vakorganisaties, het sociaal-democratische NVV en de confessionele vakbewegingen, in de steek werden gelaten, steun aan de Spaanse kameraden tijdens de burgeroorlog (1936-1939), steun aan vervolgde geestverwanten in een groot aantal landen – om geld vroegen. En dat in een periode van grote werkloosheid en teruglopende aanhang.*

Helaas was het FIS, dat tot eind 1935 tot ieders tevredenheid in Groningen gefunctioneerd had, naar Amsterdam verplaatst. Er ontstonden daar namelijk allerlei onverkwikkelijkheden, onder andere over de positie van Henk Eikeboom die altijd wat moeite had om zijn eigen financiën en die van de beweging uit elkaar te houden en over de verantwoording naar de aangesloten organisaties toe, met name het Nederlands Syndicalistisch Vakverbond dat het grootste deel van de gelden opbracht.* Ondanks alle moeilijkheden – waaronder de politiek en de praktijk van de Nederlandse overheid tegenover de vluchtelingen zeker niet de minste was – is de hulp aan de Duitse kameraden een eervol maar vrijwel onbekend hoofdstuk in de geschiedenis van het anarchisme in Nederland.

Een van de mensen die een belangrijke rol hebben gespeeld in de tijd van deze 'Duitse onderduik' was Rinus te Slaa; actief, zowel in het FIS, waarvan hij enkele jaren secretaris was, als bij het onderbrengen van de gevluchte kameraden. In de oorlog verleende zijn gezin gastvrijheid aan onderduikers. Marinus Anne Gerard te Slaa (1900-1980) was huisschilder maar heeft op vele wijzen zijn brood moeten verdienen. Hij was in 1918 naar België uitgeweken om aan de dienstplicht te ontkomen. Tot 1932 heeft hij in België gewoond waar hij onder andere gewerkt had als marktverkoper in Luik en als diamantwerker in Antwerpen. In 1923 was hij in Luik een vrij huwelijk aangegaan. Zijn broer Johan was een niet onbekende toneelspeler en voordrachtskunstenaar die ook wel optrad op anarchistische bijeenkomsten. Rinus zelf was eveneens artistiek begaafd. Hij had op veertienjarige leeftijd een diploma aan de kunstacademie van het Rijksmuseum gehaald en hij tekende onder andere de kop van de persdienst (of bulletin) van het FIS en schetsen van geestverwanten. Pas in zijn levensavond kon hij zich ontwikkelen tot amateur-kunstschilder. Hij was esperantist en heeft geestverwanten wel les gegeven in deze taal. Te Slaa was een overtuigd antimilitarist en stond op het standpunt van de geweldloosheid.

Ik had enige tijd geleden een gesprek met Rinus' zoon Ruud die in 1927 geboren is en zich nog veel concreets uit de jaren 1933-1945 herinnert.

Het gezin van Rinus te Slaa heeft onderdak verleend en hulp geboden aan geestverwanten uit Duitsland, Spanje, Italië en Roemenië. Ook Nederlandse anarchisten hebben bij hen gewoond. Zo is Tinus Wessels, een geliefde kameraad die zwaar ziek was, in hun huis verzorgd en gestorven. Voor de rust van Tinus woonde Ruud toen een half jaar bij vrienden in Alkmaar.

In 1933 kwamen de eerste twee vluchtelingen uit Hitler-Duitsland bij de Te Slaa's, die toen in de Warmondstraat in Amsterdam woonden, in huis. Zij wilden zich direct verdienstelijk maken met het stoken van jenever teneinde bij te dragen aan de kosten van hun onderhoud hetgeen niet echt op prijs werd gesteld door de principiële geheelonthouders die Ruuds ouders waren. Het huis van de Te Slaa's werd een doorgangshuis voor vluchtelingen. Ruud schat dat er in totaal een zestigtal bij hen zijn geweest, de meesten voor één week of veertien dagen. Geen van hen is hier ooit gepakt. Ruud zelf bracht ze vaak naar andere adressen. De opbrengt van tijdschriften die hij rondbracht kwam voor een deel in de kas van het FIS. Hij bediende de stencilmachine van het FIS. Zijn vader bracht vluchtelingen naar de Belgische grens. Via Antwerpen kon men soms per boot naar Amerika vluchten.

Eens in de maand bezocht hij in Brussel de libertaire publicist Hem Day om over vluchtwegen en opvang te beraadslagen. Hij ging om dezelfde reden ook wel naar Parijs, naar Augustin Souchy.

Van de meeste vluchtelingen hebben de Te Slaa's later nooit meer iets vernomen. In 1939 woonden er twee Franse deserteurs bij hen in, met één van hen heeft Ruud nog steeds contact.

Soms liep het tragisch af. Antifascisten zonder papieren ('illegalen' in hedendaags spraakgebruik) werden door de politie opgepakt en door de Nederlandse autoriteiten de Duitse grens overgezet. Ruud weet nog van een vluchteling die bij de grens werd gepakt en in Duitsland zo werd mishandeld dat zijn nieren kapot waren en hij op krukken moest lopen. Ondanks dat slaagde hij erin opnieuw naar Nederand te komen, maar hij werd weer gepakt en is in Duitsland doodgeschoten. Hij moet zijn verraden door zijn Duitse vriendin, die waarschijnlijk voor de nazi's werkte. Ruud denkt ook nog vaak aan een Axel, een vriendelijke man die men veilig aan boord van een schip naar Amerika had weten te krijgen. Vlak voor de Amerikaanse kust is hij echter overboord gesprongen en verdronken.

In de Warmondstraat presenteerde zich ook eens een Duitse 'mol' (politie-infiltrant). Hij deed zich voor als communist en werd doorverwezen naar de communistische Rode Hulp. De volgende dag deed de politie een inval. Zij belden bij de benedenburen aan en liepen meteen door naar de woning van de Te Slaa's. Gelukkig was er een vluchtweg via het dak naar een nabijgelegen woning.

In 1940 verhuisden de Te Slaa's naar Haarlem. Rinus had werk gekregen bij drukkerij Enschede. Hun illegale activiteiten zijn een typisch voorbeeld van hetgeen in De AS 151 gesteld werd: veel anarchisten en antimilitaristen waren actief, niet in georganiseerd anarchis-

tisch verband, wel met gebruikmaking van anarchistische netwerken. En het verzetswerk sloot aan bij de vluchtelingenhulp van voor 1940.
Zij boden onderdak aan onderduikers waaronder joodse geestverwanten en Duitse joodse vrouwen. Op een gegeven moment zaten er vijf mensen in hun niet al te grote rijtjeshuis. Dat kwam omdat de dienstweigeraar en antimilitarist Meinte Ringia die in Bloemendaal woonde en onderduikers in huis had zijn woning moest ontruimen in verband met de Duitse verdediging langs de kust. Zo kwamen de onderduikers bij de Te Slaa's. Onder hen waren de psychiater Herman Musaph die ook actief was geweest in het FIS en de Haagse leraar Max van Praag, eveneens een bekende geestverwant van joodse afkomst. (Niet te verwarren met zijn naamgenoot die na 1945 als zanger populair was). Van Praag was weinig voorzichtig en nam onnodige risico's. Zo wilde hij na spertijd rustig een eindje gaan wandelen.
Voor Ruuds moeder betekende het vluchtelingenwerk en de hulp aan onderduikers dat zij de spil was waar alles om draaide en het moreel hoog moest houden. Voor Ruud zelf betekende het onder andere dat hij nooit vriendjes thuis kon vragen. Ondanks deze en andere voorzorgen werd hun adres verraden. De brief aan de Ortskommandant waarin gemeld werd dat er bij de Te Slaa's onderduikers zaten werd echter door een gelukkig toeval onderschept door een buurman en de onderduikers konden in allerijl via een huisarts in veiligheid worden gebracht.
Voor Ruud zelf liep het om geheel andere reden minder goed af. Hij had een geit mee naar huis genomen en hoewel zijn ouders zo verstandig waren geweest de geit terug te laten brengen werd hij door een Nederlandse WA-man verraden. Na zwaar mishandeld te zijn kwam hij in een Duits werkkamp (Arbeitseinsatz) bij het Duitse dorpje Rhade (gemeente Dorsten) terecht. Hoewel men 's avonds wel het dorp in kon zat men in feite gevangen. Ruud bracht het er als één van de weinigen levend van af. Hoewel hij dat pas veel later ontdekte. Aan het eind van de oorlog toen Rhade in de frontlinie kwam te liggen werd de gevangenen gezegd dat zij zich gereed moesten maken voor een mars de volgende ochtend. Ruud en een makker wisten echter in het donker te vluchten en verscholen zich enkele dagen. De gehele groep waartoe hij behoorde – zo'n 240 man waarvan er enkele wegens ziekte naar huis waren gestuurd en waaruit nog een vier of vijf anderen waren ontsnapt – is namelijk na een dag marcheren doodgeschoten. Zij liggen in een massagraf waar in totaal een 3500 gevangenen van allerlei nationaliteiten en uit meerdere kampen liggen. Ruud hoorde hier eerst van toen hij een anderhalf jaar geleden in Rahde op onderzoek ging. Bij de gemeente Dorsten was er niets van bekend en evenmin van het bestaan van de kampen. Als Ruud erover praat heeft hij moeite om zijn tranen in te houden.

*In het 'Secretariaatsverslag van het NSV 1 januari 1936 – 1 september 1938' en de 'Officiële verslagen NSV 1 september 1938 – 31 december 1939' wordt op deze onverkwikkelijkheden ingegaan. In het eerste verslag staat dat het NSV sedert 1.1.36 een halve cent per lid per week aan het FIS afdroeg, in totaal 920,57 gulden. Daarbij kwam nog f705,56 uit voor Spanje ingezamelde gelden in overleg met de internationale organisatie de IAA; f230,50 van de Zweedse zusterorganisatie; f629,70 als lening aan het FIS. Het tweede verslag vermeldt het kasoverzicht 1938 een afdracht van f349,47 aan het FIS en dat van 1939 f334, 51.

DE KRUISTOCHT VAN HENK EIKEBOOM

Martin Smit*

Over Henk Eikeboom is weinig geschreven. In het Biografisch Woordenboek Socialisme en Arbeidersbeweging *(IISG) wordt hij slechts enkele keren genoemd. Het enige werk van betekenis over zijn leven is de biografie* Henk Eikeboom, anarchist *van Pzisko Jacobs uit 1986. Veel gegevens in onderstaande biografische schets, zijn dan ook daaraan ontleend.*
Henk Eikeboom (1898-1945) was geen theoreticus van het anarchisme, geen voorman in de beweging, maar wel een man van agitatie, organisatie en actie. Hij noemde zichzelf sociaal-anarchist, was antimilitarist en bewonderaar van Domela Nieuwenhuis. Hij was dichter, redacteur bij anarchistische bladen, uitgever, vertaler, handelaar in tweedehands boeken en in pornografie. Tijdens de Tweede Wereldoorlog zette hij zijn publicatiedrift voort maar hij werd door de Duitsers gearresteerd.

Henk Eikeboom werd geboren in 1898. Zijn vader was koster van de Muiderkerk aan de Linnaeusstraat in Amsterdam en boekbinder. Op de lagere school schreef Eikeboom zijn eerste gedichten en vertoonde hij al zijn opstandige karakter. Hij wilde graag onderwijzer worden, maar bleek later voor het vak volstrekt ongeschikt. Tijdens zijn opleiding tot onderwijzer kwam hij in contact met de Kwekelingen Geheel Onthouders Bond (KGOB) en de Jongelieden Geheel Onthouders Bond (JGOB). Mogelijk maakte hij via die organisaties kennis met het marxisme en de ideeën van de Russische revolutie. Onder invloed van zijn latere vrouw Willy Broekman, ontwikkelde hij zich later meer in de richting van het anarchisme. Hoewel Eikeboom aanvankelijk tegen dienstweigering was, hebben mogelijk de verschrikkingen van de Eerste Wereldoorlog hem tot andere inzichten gebracht en in 1917 weigerde hij dan ook op te komen voor de landstorm. Bovendien had hij inmiddels kennis gemaakt met het tijdschrift *De Wapens Neder* van de Internationale Anti-Militaristische Vereeniging (IAMV). Tussen 26 oktober 1917 en 7 januari 1919 zat hij vast, onder meer in Fort Spijkerboor. Gedurende zijn detentie hield hij een dagboek bij. Op zijn eerste dag in de cel schreef hij: 'Zo zit ik dan eindelijk opgesloten in een cel (…). Vanmorgen heb ik geweigerd de militaire uniform (…) aan te trekken. Voorwaar een groote misdaad! Ik trek de uniform niet aan omdat ik vrede wil.'
Gegrepen door het anarchisme en het antimilitarisme, nam hij na zijn gevangenisperiode de propaganda voor het anarchisme serieus op. Hij ging schrijven (proza, poëzie en journalistiek werk) onder andere voor *De Vrije Socialist*, *De Wapens Neder* en *Morgenrood*. Van Morgenrood werd hij ook redacteur. Daarnaast hield hij spreekbeurten, en deed hij bestuurswerk in anarchistische organisaties en antimilitaristische kringen. In 1919 werd hij administrateur bij Libertas, de uitgeverij van De Vrije

*Met dank aan Arie Hazekamp voor enkele waardevolle aanvullingen.

Socialist van Gerhard Rijnders.
Een dienstweigeringswet bestond niet in Nederland. Wanneer in 1921 de dienstweigeraar Herman Groenendaal in hongerstaking gaat om dat te bereiken, wordt de actie breed gesteund. Henk Eikeboom zette zich fanatiek in om geld in te zamelen voor de actie. In dezelfde periode werd hij penningmeester van het landelijk comité van de IAMV. Een van de meest spraakmakende acties waaraan Eikeboom deelnam was de oprichting van de Rapaillepartij. Samen met de dadaïst Anton Bakels en kunstenaar Erich Wichman richtte Eikeboom een politieke partij op, juist om aan te tonen dat het algemeen kiesrecht nergens toe leidt en om de opkomstplicht aan de kaak te stellen. Tevens wilden ze de vraag aan de orde stellen of de massa in Nederland wel een juiste politieke keuze kon maken. Lijsttrekker was de zwerver Hadjememaar, die tot ieders verrassing in de Amsterdamse gemeenteraad werd gekozen. Na één raadsvergadering hief de partij zich op.
In 1923 deed Eikeboom samen met Anton Bakels een poging De Vrije Socialist van Gerhard Rijnders over te nemen, uit onvrede met diens weinig vernieuwende redactiebeleid en de ondoorzichtige exploitatie van diens uitgeverij. Zij wilden het blad zelf gaan uitgeven. Vanuit de beweging kreeg de actie echter nauwelijks steun en Eikeboom was gedwongen zijn activiteiten voor blad en uitgeverij te beëindigen. Eikeboom besloot daarop zelf uitgever te worden. Hij richtte uitgeverij De Fakkel op en publiceerde o.a. de door hem zelf geschreven brochures *De anarchist en het huwelijk*, *Mussolini, een ziektegeval*, en *Het Rood Blazoen*.
Het huwelijk van Eikeboom met Willy Broekman liep stuk. Het uitgeven van Eikeboom was niet alleen een aanslag op het huishoudgeld, maar ook zal het in de praktijk brengen van de door hem gepropageerde vrije liefde, daarbij een rol hebben gespeeld. In 1927 trouwde hij met Annie van Harselaar, met wie hij het poëziebundeltje *Bloed ligt op straat* publiceerde. Zij verdiende als onderwijzeres het geld voor het gezin. In een poging een einde te maken aan zijn benarde financiële positie, pleegde Eikeboom – ook aanhanger van de neem-en-eet-theorie – een overval op een geldloper in de Amsterdamse Linnaeusstraat (tegenover de kerk waar zijn vader koster was geweest!), waarvoor hij enige tijd later enkele weken in de cel moest doorbrengen.
Hij zette een handeltje in tweedehands boeken op, maar dit was geen succes, totdat hij zich begin jaren dertig op de verkoop van pikante verhalen ging toeleggen, die destijds als pornografie golden. De verdiensten waren zo goed dat Eikeboom een tweede huis, in 's Graveland, kon betrekken.
Eikeboom bleef in die jaren schrijven en publiceerde onder andere in *De Wapens Neder*, *De Vrijdenker* en *De Transportarbeider* en hij werd redacteur van *De Arbeider*. In 1935 verscheen zijn boek *Kruistochten* (bij Uitgeverij De Jongh), korte prozastukken van hem zelf, aangevuld met korte beschouwingen van onder anderen Rudolf Rocker en J.H. Mackay.
Eikeboom was in de jaren na 1933 bijzonder actief, ongetwijfeld vanwege de politieke ontwikkelingen die hem bezig hielden. Hij ging weer spreekbeurten geven en ging op openbare avonden debatten aan met fascisten, onder andere met Arnold Meyer van Zwart Front. Hij zat kort vast voor de verspreiding van opruiende geschriften, stichtte in de Turfsteeg in Amsterdam het Erich Mühsamhuis, een anarchistisch vergaderlokaal en in 1936 organiseerde hij een protestmars tegen de gevangenisomstandigheden van Nederlandse dienstweigeraars. Ook was hij betrokken bij de begin jaren dertig heropgerichtte Sociaal Anarchistische Actie (SAA), die protestacties en cursussen organiseerde en brochures verspreidde. Vanuit de SAA ontwikkelde zich in 1935 de VAU, de Vereniging Anarchistische Uitgeverij waarin Eikeboom een vooraanstaande rol speelt. De VAU gaf o.a. zijn vertalingen uit van Rudolf Rocker, *Achter prikkeldraad en tralies*; P. Arsjinof, *Geschiedenis der Machno-beweging* en *Nationalisme en cultuur* van Rudolf Rocker, waarvan het manuscript door Anton Bakels uit Duitsland naar Nederland was gesmokkeld.
Na een aantal interne conflicten verdween Eikeboom noodgedwongen uit de VAU en startte vervolgens zijn eigen anarchistische uitgeverij. Bovendien diende hij in 1938 zijn redacteurschap van De Arbeider op te geven omdat hij niet in staat bleek twistgeschrijf buiten de krant te houden. Ook binnen de SAA moest Eikeboom verstek laten gaan vanwege interne conflicten. Zijn rol in de anarchistische beweging was uitgespeeld. Hij bleef echter schrijven en publiceren: brochures, poëzie en journalistieke bijdragen voor het tijdschrift *Naar de Vrijheid* en soms voor De Vrije Socialist.

Van de in 1939 toegenomen oorlogsdreiging, leek Eikeboom zich niet veel aan te trekken. Afwachtend, schouderophalend bijna, volgde hij de gebeurtenissen. Anarchisten zijn tegen iedere oorlog, dus ook tegen deze, zo betoogde hij. Deze strijd is niet de onze, was zijn redenering. Wel werkte hij met zijn antimilitaristische gedicht 'Als de klok klept' nog mee aan de uitgave *Schrijvers getuigen tegen oorlog en militarisme*, een initiatief van de Jongeren Vredes Actie, waarin een zestigtal schrijvers protesteerden tegen de oorlog, onder wie Theun de Vries, Jef Last, Henriette Roland Holst, A. den Doolaard, E. du Perron, Simon Vestdijk en Fedde Schurer. In een exemplaar dat hij zijn vriend Jo Moens cadeau deed schreef hij: '"Want schoner is 't, ook zonder hoop te strijden, Dan zuchtend smaad te drinken uit de bron, Wier weeë walg de duizenden beschreiden…" (…) 10/11/ 39 van Henk Eikeboom, op een brandend uur in onze geschiedenis.'
Ook na de Duitse inval in Nederland, bleef hij zijn boekwinkeltje voortzetten. Daarnaast schreef hij artikelen die hij zelf stencilde, bundelde of niette, en verspreidde onder vrienden, kennissen en geestverwanten. De inhoud van deze titelloze bundelingen is niet meer te achterhalen. Jacobs meldt niets over de inhoud en blijkbaar zijn er geen exemplaren bewaard gebleven. Het zullen teksten tegen de bezetter geweest zijn – mogelijk ook propaganda voor het anarchisme – want vrienden van Eikeboom bestempelen ze later als 'illegaal drukwerk'. Waarschijnlijk werkte Eikeboom ook vanaf het begin mee aan de socialistische verzetsgroep De Vonk, die een gelijknamig blad uitgaf. Medeoprichter van De Vonk Tom Rot werkte in drukkerij De Ploeg en verzorgde soms uitgaven van de VAU. Mogelijk berichtte Eikeboom in *De Vonk* over de februaristaking (1941).
Mogelijk was de bezetter op de hoogte van Eikebooms activiteiten, maar vooralsnog kon hij zijn gang gaan.

In 1941 dook hij onder toen hij via via vernam dat hij op een lijst van te arresteren communisten stond (voor de Duitsers was er geen onderscheid tussen communisten en anarchisten, het waren immers allemaal potentiële verzetsstrijders) – dit als gevolg van de Duitse inval in de Sovjet-Unie. Dat zijn naam voorkwam op deze lijst hoeft niet direct te maken te hebben met zijn illegale activiteiten, zo schrijft Jacobs, maar mogelijk meer met het potentiële gevaar dat de Duitsers in hem zagen. Al vóór de oorlog kwam zijn naam voor in de archieven van de Centrale Inlichtingen Dienst (de latere BVD), gegevens waarover de Duitsers natuurlijk beschikten.
De politie deed een inval in zijn woning. Nog net op tijd wist Henks vrouw de ledenlijsten van de VAU te verstoppen en later te vernietigen. Henk had toen al onder een andere naam, bij een kennis een kamer gehuurd in Den Haag.
Eikebooms activiteiten in de oorlog verschilden weinig van die ervoor. Hij bleef zijn stencils schrijven en publiceren. Zijn gedrag en houding ten opzichte van autoriteiten, wijzigde zich nauwelijks. De ene machthebber was vervangen door de andere, zo moet hij geredeneerd hebben. Vandaar mogelijk zijn wat laconieke en vaak onvoorzichtige houding in die dagen. Wellicht dacht hij dat het met de repressie wel mee zou vallen. Ondanks dat hij ondergedoken zat, zocht hij gewoon zijn moeder in Baarn op. Ook onderhield hij relaties met verschillende vrouwen, met wie hij soms via contactadvertenties kennismaakte. Tegen kennissen schepte hij soms een beetje op over illegaal werk dat hij zou verrichtten, al kreeg niemand er hoogte van, wat dat dan precies was. Sommigen zullen zijn stencils hebben ontvangen. Op zijn onderduikadres slingerden overal papieren.
In december 1941 werd hij door de Duitsers opgepakt. Naar alle waarschijnlijkheid is hij verraden, maar onbekend is door wie. Jacobs suggereert dat hierbij mogelijk een vrouw in het spel was. Eikeboom zat eerst vast in de gevangenis in Scheveningen, later werd hij overgebracht naar kamp Amersfoort. Daar is hij diverse malen vreselijk geslagen, mogelijk omdat hij het kampregelement had overtreden. In maart 1943 werd hij overgeplaatst naar kamp Vught, waar hij een baantje in de drukkerij kreeg. Het verhaal gaat dat Eikeboom in Vught een boek heeft geschreven, wat naar buiten gesmokkeld zou zijn, maar bewijs daarvoor ontbreekt.

In Vught ging zijn conditie sterk achteruit. Na Dolle Dinsdag werd Henk Eikeboom op transport gesteld naar Duitsland. Hij belandde in kamp Rotenburg, een onderafdeling van het concentratiekamp Neuengamme. De preciese omstandigheden van zijn dood zijn onduidelijk. Zeker is dat hij verschrikkelijke tijden beleefd moet hebben: honger, dorst, kou, slaag van bewakers. Lijdend aan tyfus en vermoedelijk na een dodenmars van gevangenen van Rotenburg naar kamp Sandbostel, is hij op 11 mei 1945 overleden.

LITERATUUR

Pzisko Jacobs, *Henk Eikeboom, anarchist*, In de Knipscheer, Haarlem 1986; Menno ter Braak e.a., *Schrijvers getuigen tegen oorlog en militarisme*, Jongeren Vredes Actie en W.L. & J. Brusse N.V., Rotterdam 1939 (ex. met gedicht voor Jo Moens en gesigneerd door Eikeboom – collectie MS); Michael P. Spahr, *Vrijheidsbezinning in tijden van dictatuur, Nederlandse anarchisten en de Twee*de *Wereldoorlog* (doctoraalscriptie), Amsterdam 1998; www.wereldoorlog1418.nl

ALBERT DE JONG EN DE STRIJD TEGEN FASCISME EN OORLOG

Arie Hazekamp

Albert de Jong (1891-1970) speelde een voorname rol in de vooroorlogse anarchistische beweging als organisator en propagandist. Als voorman van het NSV (1923-1940) raakte hij na de machtsovername van Hitler snel betrokken bij de ondersteuning van de vervolgde anarcho-syndicalisten in Duitsland, die deels naar ons land vluchtten. Als prominent lid van de IAMV (1904-1940) sprak hij zich al in 1933 ondubbelzinnig uit tegen het Duitsland van Hitler alsmede tegen het idee dat oorlog tegen dit land uitkomst zou kunnen bieden.
Bij het uitbreken van de oorlog werd hij op 10 mei 1940 door de Nederlandse politie gearresteerd en na de capitulatie weer vrijgelaten. Aan het illegale werk hebben Albert de Jong en zijn vrouw Bep Cohen op verschillende manieren een aandeel gehad. Hulp aan onderduikers waaronder joodse familieleden van Bep leidde er in de zomer van 1942 toe dat het gezin van Albert de Jong zelf moest onderduiken.

Albert de Jong werd in Amsterdam geboren in een vrij-socialistisch gezin waarvan de ouders uit de rode Friese Zuidoosthoek afkomstig waren. Als jongste van tien kinderen was het hem gegund te studeren aan de Rijkskweekschool in Haarlem (1905-1909). Na enkele jaren als onderwijzer werkzaam te zijn geweest, ondermeer bij de anarchistische Humanitaire School in Blaricum, volgde in 1916 ontslag in Amsterdam vanwege een 'affaire': De Jong bleek namelijk ongehuwd samen te wonen ('vrij huwelijk')! Daarna verdiende hij de kost als onafhankelijk stenograaf.
Gedurende de Eerste Wereldoorlog raakte Albert de Jong actief in de anarchistische beweging, vooral vanuit de Internationale Antimilitaristische Vereeniging (IAMV). Hij speelde gedurende de eerste helft van de jaren twintig een prominente rol bij de organisatiepoging van de Nederlandse anarchisten in het Sociaal Anarchistisch Verbond. De Jong trad op als spreker, schrijver en redacteur. Met Arthur Lehning stuwde hij het Nederlandsch Syndicalistisch Vakverbond (NSV) aan het einde van de jaren twintig in anarcho-syndicalistische richting. Van de bekende vooroorlogse anarchisten was De Jong zonder twijfel het meest organisatorisch ingesteld.
Zowel binnen de antimilitaristische beweging als binnen de onafhankelijke vakbeweging was De Jong internationaal georiënteerd. In de debatten over de koers van de beweging brak hij een lans voor geweldloze directe actievormen. De sociale revolutie moest bij voorkeur op niet gewelddadige wijze en met behulp van economische strijdmiddelen (zoals staking, boycot, werkweigering, blokkade) bewerkstelligd worden. Desondanks steunde Albert de Jong bij het uitbreken van de Spaanse burgeroorlog de Spaanse geestverwanten die de wapens opnamen, waar andere Nederlandse anarchisten deze strijd juist niet steunden vanwege het gebruik van geweld.
De Jong voorzag scherp de betekenis

van Hitler die eind januari 1933 rijkskanselier in Duitsland werd. 'De geest in Duitschland is wederom uitgesproken militaristisch; het fascisme zelf is de belichaamde militaristische reactie en zijn leiders beschikken over de technische mogelijkheden en over de verworden mentaliteit, noodig om het duitsche volk in groote meerderheid op te zweepen tot een waanzinnigen chauvinistischen oorlogsroes,' zo schreef hij in de brochure *Oorlog tegen Hitler Duitsland?*, die eind 1933 door de IAMV werd uitgegeven.

Dat Duitsland onder leiding van Hitler op oorlog zou aansturen stond voor hem buiten kijf. Het vredesverdrag van Versailles vormde de steen des aanstoots. De Jong meende dat de geallieerde mogendheden dit aan zichzelf te wijten hadden vanwege het verbreken van de ontwapeningsbeloften die na de Eerste Wereldoorlog waren uitgesproken. 'Het zijn groote misdadigers, die op een oorlog durven aansturen, welke niets anders kan beteekenen dan aller ondergang in een waanzinnig barbarisme. Maar dit alles neemt niet weg, dat wanneer Hitler thans ontwapening van de andere staten eischt óf herbewapening van Duitschland, hij niets anders vraagt dan inlossing van de in 1919 door de geallieerden vrijwillig afgelegde beloften.'

Op deze wijze droegen volgens De Jong de geallieerden medeverantwoordelijkheid voor de opkomst van het fascisme in Duitsland: 'Want zonder den wereldoorlog, die Duitschland verpletterde, zonder het vredesverdrag van Versailles, dat Duitsland moest vernietigen en zonder de gedwongen ontwapening van Duitsland te midden van zwaar bewapende nabuurstaten, zou het nationaalsocialisme er nimmer aan de macht zijn gekomen.'

De opkomst en de machtsovername van Hitler veranderde niets aan het anarchistische standpunt over de oorlog en het militarisme. Van 'aansluiting' bij de (standpunten van de) geallieerden kon geen sprake zijn om maar te zwijgen over het steunen van een oorlog tegen Hitler-Duitsland. 'Wat zullen de zegeningen worden van een dergelijke overwinning? Zou zij inderdaad de definitieve overwinning zijn van de fascistische terreurmethodes, zooals die door de Hitlerbenden wordt toegepast? Wie naïef genoeg is om dat te gelooven, hij moge eens zorgvuldig kennis nemen van de terreur, die het fransche imperialisme toepast in Indo-China, het nederlandsche imperialisme in Indonesië, en van wat de engelsche imperialisten zich tegenover de honderden millioenen inwoners van Indië veroorloven! Hem zal blijken, dat de misdadigers, die wij imperialisten noemen, in alle landen en overal de methoden toepassen, die zij noodig oordelen om hun gezag te handhaven en dat zij in wreedheid, in barbaarschheid, in gruwelijkheid, vooral in de koloniën, nergens onderdoen voor de bruine terreur-benden van Hitler.' 'Wij antimilitaristen, socialisten en pacifisten zouden een bondgenootschap moeten sluiten met deze terroristen om… het terrorisme te bestrijden?'

VLUCHTELINGEN

Albert de Jong raakte na de machtsovername van Hitler al snel betrokken bij de hulp aan Duitse anarchisten die naar ons land vluchtten. Binnen de anarcho-syndicalistische Freie Arbeiter-Union Deutschland (FAUD) waren in 1932 afspraken gemaakt over een vluchtroute die naar Nederland liep. Ze werden in ons land bij geestverwanten thuis opgevangen en kregen een kleine uitkering van het Fonds Internationale Solidariteit (FIS). Op deze wijze werden in enkele jaren tijd enige honderden Duitse anarchisten geholpen.

De Jong speelde volgens bronnen van de Gestapo een sleutelrol bij de verzetsactiviteiten die de Duitse kameraden in Nederland ontwikkelden. Volgens Gestaporapporten zou hij in de jaren dertig naar Duitsland zijn gegaan met propagandamateriaal voor de daar illegaal opererende groepen. Een reis die volgens zijn zoon Rudolf nimmer heeft plaatsgevonden. Een ander moet zich voor hem hebben uitgegeven. Wel was in 1933 afgesproken dat De Jong Duitstalig agitatiemateriaal zou opsturen naar Venlo van waaruit deze lectuur door uit Duitsland afkomstige geestverwanten over de grens zou worden gesmokkeld. De eerste levering vond plaats in augustus 1933. Daarna werd om de vier of vijf weken een nieuwe lading verzonden, totdat de illegale groepen in 1936 en 1938 waren opgerold.

Over de Duitse vluchtelingen werd afgesproken dat ondermeer De Jong zich om hun financiële ondersteuning zou bekommeren. Daartoe zouden een hulpfonds en een centrale emigratieplaats worden opgericht. Dat Albert de Jong bij dit werk een centrale positie vervulde, vloeide voort uit zijn positie als vertrouwensman bij uitstek voor de buitenlandse anarchisten. Indien in ons land iets moest worden gedaan op het gebied van internationale activiteit of solidariteit, werd hij benaderd.

De in Nederland voor de Duitse anarcho-syndicalisten gedrukte propagandabrochure over het anarcho-syndicalisme *Esset deutsche Früchte und ihr bleibt gesund* werd door de Gestapo gezien als de meest verspreide verzetsbrochure in nazi-Duitsland. De titel is een zogenaamde schuttitel die de werkelijke inhoud moest verhullen en bevatte de tekst van 'Wat wij anarcho-syndicalisten willen', een artikel van Albert de Jong afkomstig uit *De Syndikalist*, (het blad van het NSV) van 28 april 1934.

In de bezettingstijd van 1940-1945 zou De Jong zelf geen last ondervinden van deze betrokkenheid bij verzetsactiviteiten in Duitsland, maar de nazi's waren wel degelijk in hem geïnteresseerd. In februari 1942 wilde de bezettingsmacht hem arresteren wegens 'Vorbereitung zum Hochverrat'. Op 7 februari volgde een arrestatie. Toen de arrestant op 19 februari in het Polizeigefängnis Düsseldorf aankwam, bleek het een joodse leraar met de naam Albert de Jonge te zijn. De Gestapo wilde aanvankelijk niet geloven dat er een vergissing was gemaakt. Zij confronteerden De Jonge met de gevangen genomen anarcho-syndicalisten Julius Nolden en Viktor Händel die hoewel bekend met De Jong allebei ontkenden de man eerder gezien te hebben. Pas op 19 maart besefte de Gestapo haar vergissing. In mei werd deze Albert de Jonge naar Nederland teruggebracht, maar omdat hij joods was werd hij vastgehouden en naar het kamp in Westerbork gebracht. Op 18 mei werd hij naar Sobibor gebracht, waar hij drie dagen later werd vermoord.

Tot april 1942 werden verschillende gevangenen over de gezochte Albert de Jong ondervraagd, zoals de oud-voorzitter van het NSV, August Rousseau in België. Verschillende Duitse anarcho-syndicalisten die uiteindelijk in handen van de nazi's vielen, zouden ook over hem ondervraagd worden. Zelfs het hoofd van de SS, Himmler, interesseerde

zich er voor. Hierna werd het onderzoek gestaakt. Waarschijnlijk zag men op dat moment geen gevaar meer in het anarcho-syndicalisme.

BEZETTING

Zoals veel anarchisten zag ook Albert de Jong de oorlog en de bezetting aankomen. Hij overwoog tijdig uit te wijken maar verwierp deze gedachte aangezien hij dit als een vlucht tegenover de beweging beschouwde. Het geld van het NSV, een aktetas vol gouden tientjes, maakte hij tijdig naar de Verenigde Staten over. Het archief van de organisatie alsmede dat van hemzelf raakte zoek in Frankrijk, na bij het uitbreken van de oorlog door de Fransen in beslag te zijn genomen en is sindsdien onvindbaar gebleven.

Op 10 mei 1940 werd De Jong, evenals andere anarchisten en socialisten, door de Nederlandse politie gearresteerd en gedurende de vijf oorlogsdagen opgesloten in het 'krentenpakhuis' in Hoorn. Direct na de capitulatie werd hij vrijgelaten samen met de vele NSB-ers die daar gedetineerd zaten. Nog voordat de Duitsers Haarlem bezet hadden, dook De Jong met zijn gezin onder. Na enkele dagen in Bergen doorgebracht te hebben keerde het gezin terug naar woonplaats Heemstede.

De bezettingstijd werd een cesuur in het leven van Albert de Jong, zo schreef zijn zoon Rudolf later. Er was geen georganiseerd 'syndicalistisch' verzet, het NSV ontbond zichzelf en werd op 16 juli 1940 door de bezetter verboden. Veel mensen uit de beweging die op de een of andere manier in de illegaliteit betrokken waren, maakten gebruik van de oude contacten en netwerken uit de beweging. Een aantal geestverwanten bleek echter niet bereid ook maar enig risico te nemen.

Albert de Jong nam wel dat risico. In augustus 1942 werd de zoon van een vriendin van het gezin De Jong wegens een anti-Duitse actie in zijn bedrijf ter dood veroordeeld. In een even dappere als ontroerende brief had hij zijn moeder daarvan in kennis gesteld. Die opperde dat De Jong oud-minister Posthuma, waar hij als stenograaf voor had gewerkt en die zeer pro Duits was, zou bewegen deze straf aan te vechten. De Jong bezocht Posthuma inderdaad en liet hem de brief lezen. Hij drong er bij de oud-minster met succes op aan om in zijn hoedanigheid als 'Gemachtigde voor de Volkshuishouding' aan de hooggeplaatste Duitser Christiansen kenbaar te maken dat hij aan deze zaak zijn bijzondere aandacht zou willen schenken. De Jong vroeg zich af of zijn actie iets had bijgedragen, maar de jongen zou de oorlog wel overleven in tegenstelling tot zijn joodse moeder.

Met behulp van buurtgenoten en geestverwanten uit Haarlem en omgeving (de families Anton Bakels, Hein van Wijk, Herman Groenendaal, Arie en Mien Beerthuizen en Teun Verhoef) werden joden, waarbij familieleden van Bep, de vrouw van Albert, geholpen bij het onderduiken of bij het wegkomen. Nadat een vluchtweg via België was verraden werden Hein van Wijk en Herman Groenendaal gearresteerd en moest De Jong met zijn gezin in de zomer van 1942 onderduiken.

Hun huis werd verzegeld en in 1944 leeggehaald. Tot schrik van De Jong was er een doos met adressen blijven staan. Bovendien stond er een kinderfiets met onder de zadelpin een linnen zak met 40 gouden tientjes van het NSV erin, die apart waren gehouden toen de kas naar de VS was overgemaakt. Daags na vertrek verbraken geestverwanten Teun Verhoef en Jan Freling het zegel om het geld en de adressen eruit te halen. De adressen gingen in vlammen op in de tuin van Verhoef die achter het politiebureau in Heemstede lag, terwijl de tientjes veilig werden begraven in de tuin van de familie Freling in Enschede waar Albert en Bep waren ondergedoken in een klein rijtjeshuis in de Da Costastraat.

Daar raakte De Jong betrokken bij de distributie van bonnen die verkregen waren van Postmus, de oud-redacteur en uitgever van het Twentse anarchistisch weekblad *Recht door Zee* dat in 1923 op was gegaan in *De Arbeider*. Deze kwam in de oorlog te werken op een distributiekantoor. Na twee jaar kwam er een inval in de Da Costastraat. Doordat de aanwezige jongste broer Freling één van de agenten bleek te kennen en deze bereid was mee te werken, kon Bep ontsnappen. Albert de Jong zelf was op dat moment niet aanwezig. Nadien verbleef de vrouw van Albert de Jong bij Piet en Mien van de Leur, geestverwanten in Enschede. De kinderen, de twee zonen Arthur en Rudolf, waren in Bilthoven ondergebracht op de Werkplaats van Kees Boeke.

Ook Albert de Jong ontsnapte eenmaal aan arrestatie toen hij bij Chris Lebeau aan de deur kwam, kort nadat deze met zijn vrouw Sof door de politie was meegenomen. De politie keerde weer terug naar het huis van Lebeau om een val te zetten, maar De Jong was door buren gewaarschuwd.

Tot 1944 heeft Albert de Jong geholpen bij het verspreiden van distributiekaarten en van het illegale blad *De Vonk* waar de nodige anarchisten aan meewerkten. Reeds in het begin van de oorlog had hij in Heemstede contact gehad met Jef Last en anderen die bij de oprichting van De Vonk betrokken waren. De Jong zou volgens Wim Jong nauwere samenwerking met deze groep hebben afgewezen omdat men zich niet uitsprak tegen de terugkomst van het Huis van Oranje en evenmin de bevrijding van Indonesië van de Japanners noemde in het illegale program van de Internationale Socialistische Beweging zoals De Vonk zich afficheerde. Er in geschreven heeft hij dus waarschijnlijk niet.

ANARCHO-SYNDICALISME

Tussen april 1943 en voor de zomer van 1944 schreef Albert de Jong op verzoek van geestverwanten zijn denkbeelden neer over hetgeen anarcho-syndicalisten na de oorlog te doen stond. Pas aan het eind van 1941 begonnen deze weer te vergaderen, maar vooralsnog vonden er geen verzetsacties plaats. Pas in de tweede helft van 1942 begon men op kleine schaal getypte en gestencilde beschouwingen te verspreiden waarbij onder andere Jacques Rees (Martin Paulissen) een voorname rol vervulde.

Het resulteerde in een ongepubliceerd manuscript van 48 pagina's, getiteld 'Ons Program'. Voor De Jong stond vast dat na de oorlog strijd gevoerd moest worden op economisch en politiek terrein. Daarbij moest de eenheidsgedachte gehanteerd worden, waarbij hij de eenheid van alle arbeiders aan de basis bedoelde. De oude verzuilde vakorganisaties moesten niet terugkeren en dat gold ook voor het NSV. Voor De Jong gold dat deze eenheid in de oorlog was gedemonstreerd in de werkstakingen van februari 1941 en in april 1943 toen de arbeiders van bedrijf tot bedrijf als eenheid optraden ongeacht de politieke of godsdienstige over-

tuiging.
De economische eenheid moest op grondslag van de bedrijfsorganisaties gestalte krijgen terwijl de politieke eenheid op grondslag van buurtcomité's vorm moest krijgen. Als motto hanteerde hij daarbij: 'Geen hoge verwachtingen op de korte afstand; geen pessimisme op de lange baan.' Wat er weldra kon gebeuren was het opzetten van een blad waarin dergelijke ideeën gepropageerd zouden worden.
In de illegaal opererende anarcho-syndicalistische beweging werd getracht deze opvattingen ook daadwerkelijk in praktijk te brengen. In augustus 1944 bleek men in staat een eigen blad uit te geven. Met een oplage van 250 tot 400 stuks verscheen de *Arbeiders-Eenheid*. Samenwerking met De Vonk resulteerde daarop in de gezamenlijke uitgave van *De Bedrijfsraad*. Na een breuk gaf de Arbeiders-Eenheid-groep in Twente het blad *Bedijfsgemeenschap* uit. Deze krant werd na de oorlog in Twente legaal uitgegeven onder de naam *De Gemeenschap* wat een vervolg kreeg in een nieuw landelijk anarchistisch blad genaamd *Socialisme van onder op!* dat mede vanuit het resterende geld van het NSV werd gefinancierd.
Albert de Jong was bij de illegale anarcho-syndicalistische pers niet of nauwelijks betrokken. De onderduikperiode werd voor hem vooral een periode van studie, mede door het verkrijgen van de bibliotheek van B. Reyndorp na diens overlijden. Na de oorlog zou hij slechts een bescheiden rol vervullen in de anarchistische beweging, die te weinig aansloot bij zijn anarcho-syndicalistische opvattingen. Wel bleef hij publiceren, onder andere als redacteur in de door het NSV uitgegeven bladen *Anarcho-syndicalistische Persdienst* en *Buiten de perken*. Onder invloed van de oorlog en het nazisme maakte hij voortaan een onderscheid tussen democratische en totalitaire regimes.

LITERATUUR

Rudolf de Jong, *Biografisch woordenboek van het socialisme en de arbeidersbeweging in Nederland*, deel 1, Amsterdam,1986, p. 54-55 – Albert de Jong, *Oorlog tegen Hitler-Duitsland?*, z.j., z.p. (Amsterdam, 1933) – R. Theissen, P. Walter, J Wilhelms, *Anarcho-syndikalistischer Widerstand an Rhein und Ruhr*, Meppen/Ems, 1980 – Documentatiemap studiedag Albert de Jong, 1988 – Arthur Lehning, In memoriam, Albert de Jong in: Arthur Lehning, *Ithaka. Essays en commentaren 2*, Het Wereldvenster, Baarn, 1980 – Rudolf de Jong, Over mijn vader Albert Andries de Jong (1891-1970) in: *Mededelingenblad*, oktober 1971, p. 16-63 – Jan Freling, De propagandist en de arbeidersjongen, Albert de Jong en Jan Freling in: *De AS* 89, januari-maart 1990 – Wim J. Jong, De Vlam en het vrije socialisme, in: *De Vlam*, 13-7-46 – Michael P. Spahr, *Vrijheidsbezinning in tijden van dictatuur, Nederlandse anarchisten en de Tweede Wereldoorlog* (doctoraalscriptie), Amsterdam, 1998 – Albert de Jong, Fragmenten uit mijn leven, 34 delen, in: *Buiten de Perken*, augustus 1961-juli 1964.

'ANARCHISME EN VERZET' IN WAGENINGEN

Evenals voorgaande jaren wordt in Wageningen weer een festival 'Anarchisme en Verzet' georganiseerd. Naast conferenties, workshops, discussies, muziek, films etcetera vindt ter afsluiting van dit festival, dat gehouden wordt van 3 tot en met 8 september 2007, een anarchistische boekenmarkt plaats (zaterdag 8 september). Deze markt wordt gehouden in de Wilde Wereld. Info: damaproletaria@hotmail.com

HET VERZET VAN CHRIS LEBEAU

Over een gewetensvol en compromisloos anarchist

Rudolf de Jong en Hans Ramaer*

Op 2 april 1945 overleed Chris Lebeau (geboren 1878) in het concentratiekamp Dachau aan uitputting. De dood van deze kunstenaar en anarchist maakte diepe indruk op zijn vriend Nico Rost en andere kampgenoten. Dat blijkt uit de dagboekaantekeningen die de linkse socialist Rost maakte: "Hij was zo veelzijdig…, een artiest tot in de toppen van zijn vingers. Wat heb ik hem… vaak op Nederland horen schelden, doch wat was hij in zijn eigen wijze stoere koppigheid een echte Nederlander! Veel meer dan hijzelf ooit vermoedde. Zelfs nog in zijn anarchisme. Hij streed met ons en wij allen konden nog een voorbeeld nemen aan zijn jeugdig elan, terwijl hij toch al bijna 70 was. Niemand is in deze dagen van honger meer solidair geweest dan Chris! We hielden daarom nog meer van hem en bewonderden zijn echte en zachte liefde voor wie zijn vrienden waren. Ook omdat hij zichzelf tot aan zijn dood trouw is gebleven en nimmer water in de wijn heeft gedaan, is mijn eerbied groot."

Chris Lebeau werd in een Amsterdamse kelderwoning als vierde kind in een arbeidersgezin geboren. Vader was een vurig aanhanger van Domela Nieuwenhuis en de jonge Chris vergezelde zijn vader bij de colportage van *Recht voor Allen*. Door zijn socialistische overtuiging was zijn vader vaak werkloos en leefde het gezin in bittere armoede, temeer omdat vader dronk. Lebeau zelf zou zijn leven lang geheelonthouder en vegetariër blijven.
Aanleg voor tekenen toonde hij al heel jong. Hij doorliep, gestimuleerd door zijn onderwijzer en anderen, en ondanks uiterst precaire materiële omstandigheden de Amsterdamse Kunstnijverheidstekenschool en de Rijksschool voor Kunstnijverheid. Daarna volgde hij tekenlessen aan de Vâhama-tekenschool, die was opgericht door de architecten De Bazel en Lauweriks. Deze twee theosofen hebben Lebeau diepgaand en blijvend beïnvloed, zowel op geestelijk als op artistiek gebied. Ook de invloed van de Engelse 'Arts and Crafts movement' is in zijn werk terug te vinden.
Als kunstenaar bleef Lebeau de Art Nouveau of Jugendstil altijd trouw, eerst in de kunstnijverheid, later in een grote verscheidenheid van kunstvormen. Hij legde zich toe op het batikken en het werken met damast, en maakte ondermeer grafische ontwerpen en vrije grafieken, litho's, houtsneden, tekeningen, schilderijen, glaswerk, glas-in-lood, muurschilderingen en theaterdecors en interieurs. Zijn toegepaste werk omvat ondermeer boekbandontwerpen en boekversieringen, affiches, spotprenten, ex-librissen en postzegels. Hij was daarmee een van de veelzijdigste en productiefste kunstenaars van zijn tijd. Bekend geworden is ondermeer zijn muurschil-

*Dit artikel is een bewerking van Rudolf de Jongs portret van Lebeau in het *Biografisch Woordenboek van het Socialisme en de Arbeidersbeweging*, deel 6 (Amsterdam 1995) door Hans Ramaer die daarbij gebruik maakte van het boek van Rost en het artikel van Mulder (zie Bronnen/Literatuur).

dering in de Oudkatholieke kerk in Leiden, waar men tussen de gelovigen niet alleen de hoofden van Lenin en Gandhi aantreft maar ook van die toendertijd (1927) terechtgestelde anarchisten Sacco en Vanzetti. Ook maakte hij gebrandschilderde ramen voor het kantoor van de syndicalistische NSV (thans in het Amsterdams Historisch Museum).
Lebeau beleed zijn overtuigingen met grote felheid. Hij noemde zich een religieuze anarcho-communist. Het religieuze was niet dat van de christenanarchisten maar dat van het op oosterse wijsheid en theosofie georiënteerde anarchistische blad *Licht en Waarheid*, waaraan ook De Bazel meewerkte. Centraal stond zelfontplooiing door zelfwerkzaamheid, een oprechte houding ten opzichte van medemensen en het voortdurend werken aan de eigen ontwikkeling. Lid van de theosofische vereniging is Lebeau echter nooit geweest.
Zijn anarchisme uitte zich in de eerste plaats in zijn persoonlijkheid, zijn levenshouding en levenswijze, waarbij hij onder alle omstandigheden – ook als leraar en zelfs in gevangenschap tegenover de nationaalsocialisten – recht voor zijn mening uitkwam. Toen hij eens met zijn anarchistische vriend Albert de Jong een restaurant bezocht, waar een jongetje stompzinnig portierswerk moest doen, riep hij de directeur woedend ter verantwoording. Ook in zijn kunst was hij compromisloos en gewetensvol. Glaswerk bestemd om er alcohol uit te drinken wenste hij niet te blazen en hij maakte geen postzegels met de beeltenis van de koningin er op. Lebeau zag het kunstenaarsschap als een sociale taak en wilde in navolging van Morris en Crane (Arts and Crafts movement) de schoonheid terugbrengen in het ambacht, waaruit het naar hun mening door het kapitalisme met zijn mechanische productie verdreven was.
In politiek opzicht was hij geen organisatieman. Wel bezocht hij vergaderingen en bijeenkomsten van anarchisten en antimilitaristen. Vooral voor de Internationale Anti-Militaristische Vereeniging (IAMV) en haar orgaan *De Wapens Neder* maakte hij illustraties, spotprenten en affiches en verzorgde hij de typografie van speciale nummers. Ook in de anarchistische tijdschriften *De Moker* en *Bevrijding* staat werk van Lebeau. Verscheidene van zijn prenten werden verspreid als wandkaart en als briefkaart.
Nadat de nationaalsocialisten in Duitsland aan de macht waren gekomen sloot Lebeau een schijnhuwelijk met een Duitse joodse vluchtelinge, wat mogelijk was omdat hij ongetrouwd samenwoonde. Tijdens de bezetting gebruikte hij zijn artistieke en ambachtelijke kennis voor het op grote schaal vervalsen van persoonsbewijzen en andere documenten ten behoeve van verzetswerk.
Op 3 november 1943 werden hij en zijn vrouw gearresteerd wegens hulp aan joodse Nederlanders. Lebeau nam alle verantwoordelijkheid op zich, waardoor zijn vrouw vrij kwam. In de Scheveningse gevangenis deed de SS-er Fischer hem een voorstel. Als hij beloofde zich van illegaal werk te onthouden kon hij in vrijheid komen. Maar Lebeau zei dat hij direct weer zijn activiteiten zou voortzetten.
Van Scheveningen werd hij in februari 1944 doorgestuurd naar het concentratiekamp in Vught en vervolgens in mei 1944 naar Dachau. Ook daar bleef hij zijn consequente houding volhouden. In Vught sprong hij tussen een gevan-

gene en een bewaker die daarop stopte met het afrossen van zijn slachtoffer. Lebeau had zo'n overwicht op de man dat hij die daad overleefde.
In Dachau gaf hij voedsel weg en weigerde hij soep te eten als hij dacht dat er vlees in kon zitten. Dat betekende, verzwakt als hij was door dysenterie en longontsteking, waarschijnlijk zijn dood. Maar met compromissen had Lebeau nooit kunnen leven. Nico Rost liet nog in het kamp een dodenmasker van hem maken. Na de oorlog werd Lebeau herbegraven op de Centrale Begraafplaats van de Oorlogsgravenstichting in Loenen.

BRONNEN/LITERATUUR

Collectie Lebeau in Drents Museum (Assen) en in familiebezit. – N. Rost, *Goethe in Dachau* (Amsterdam 1946) – Chris Lebeau (Den Haag 1966; tentoonstellingscatalogus) – M. de Bois (red.), *Chris Lebeau 1878-1945* (Assen 1987, tentoonstellingscatalogus) – H. Mulder, Chris Lebeau – een leven zonder compromis, in *Vrij Nederland* (19 oktober 1985) – R. de Jong, De prent in de pers van de Nederlandse anarchisten, in *De AS* 100 (1992) – D. Bos, *Waarachtige volksvrienden. De vroege socialistische beweging in Amsterdam 1848-1894* (Amsterdam 2001).

DE OORLOGSBRIEVEN VAN JO DE HAAS

Arie Hazekamp

Jo de Haas (1897-1945) was een van de belangrijkste propagandisten van de anarchistische beweging in ons land gedurende het interbellum. In de oorlogsjaren zette hij zijn activiteiten in besloten kring voort. Eind juni 1941 werd hij met 600 anderen preventief opgepakt wegens beschuldiging van communisme en naar het doorgangskamp Schoorl overgebracht. Daarop volgde internering in het concentratiekamp Amersfoort. Na zijn vrijlating in mei 1942 startte hij met wekelijkse woensdagavondlezingen in Den Haag die uitmondden in Woensdagavondbrieven en vervolgens Oorlogsbrieven. Enkele weken voor het einde van de oorlog werd hij op weg van Emmercompascuum naar Appelscha gearresteerd. Twee dagen voor de bevrijding van Assen waar hij gevangen was gezet, maakte een nekschot een einde aan zijn leven.

Johan de Haas werd op 1 september 1897 geboren in de Rijp (Noord-Holland) in een artiestengezin en kende een ongelukkige jeugd. Zijn ouders scheidden toen hij zes jaar oud was en hij woonde nadien bij zijn vader die tientallen keren verhuisde, maar het meest in Amsterdam woonachtig was. Jo verbleef ook bij zijn moeder en andere familieleden. Hij kon goed leren maar werd na de lagere school op veertienjarige leeftijd tegen zijn zin bij de marine gestald. Het getekende contract maakte van hem tot medio 1921 een matroos. Hij had het niet naar zijn zin. Het was er een 'rotzooi' en Jo had veelvuldig last van zeeziekte.

Dienstweigering maakte in 1917 een einde aan het contract. Na tien maanden celstraf keerde hij terug naar Amsterdam waar hij toetrad tot de Sociaal-Anarchistische Jeugdorganisatie (SAJO). Al snel trad hij op de voorgrond als een bekwaam woordvoerder. In 1919 werd hij voorzitter, een jaar later redacteur van het orgaan *De Opstandeling*. Na het opgaan van de SAJO in het Vrije Jeugd Verbond (VJV) bleef Jo in de jaren twintig een vooraanstaande rol in de anarchistische jongerenbeweging spelen. Hij werkte mee aan bladen als *Alarm*, de *Branding* en *De Moker* en behoorde tot de initiatiefnemers van de Pinkstermobilisatie in 1924, die uit zou groeien tot een jaarlijks terugkerend fenomeen en tot op de dag van vandaag in Appelscha wordt gehouden onder de naam Pinksterlanddagen.

Jo de Haas verkondigde tot het midden van de jaren twintig een radicaal anarchisme dat onverzoenlijk stond tegenover partijen (parlementarisme), vakbeweging en bonzen. Voor gewelddadige actie schrok hij niet terug. Zo stond hij op de uitkijk tijdens de bomaanslag die Leen van der Linde en Piet Kooijman in 1921 uitvoerden op het huis van majoor Verspeyck in Den Haag die als lid van de krijgsraad de dienstweigeraar Herman Groenendaal had veroordeeld tot tien maanden celstraf. Bij dit anarchisme van de daad werd De Haas door de politie gepakt na zijn terugkeer in Amsterdam. Omdat hij doorsloeg konden Van der Linde en Kooijman eveneens in de kraag worden gevat. Zij werden tot jarenlange gevangenisstraf veroordeeld, terwijl De Haas vrijspraak ten deel viel.

Dit 'verraad' werd hem nadien door een aantal Amsterdamse geestverwanten zwaar aangerekend, vooral nadat in 1927 en 1928 respectievelijk van der Linde en Kooijman op vrije voeten kwamen. Zij bevestigden dat De Haas de namen van beiden had doorgespeeld aan de politie. De Haas verzuimde hierover verantwoording af te leggen en zou er nimmer in het openbaar op terugkomen. De beweging kreeg ondermeer via het weekblad *De Arbeider* weet van het doorslaan van de Haas, maar het werd hem buiten de genoemde kring in Amsterdam nauwelijks aangerekend. Van der Linde en Kooijman zelf namen hem niets kwalijk, maar meenden dat hij zich had laten 'overrompelen' in 'een wonderlijk zwak moment'.

Deze kwestie zou de Haas niettemin de rest van zijn leven blijven achtervolgen en nam steeds kwalijker vormen aan. In 1937 werd het dieptepunt bereikt met de verspreiding van een aantal 'fotografieën met betrekking tot het particulieren leven van J. de H.', zoals Gerhard Rijnders het in *De Vrije Socialist* omschreef. Hieruit bleek Jo's homoseksualiteit.

In 1927 nam de Haas afscheid van het rabiate Moker-anarchisme. Niet alleen zwoer hij de heftigheid in woord, gebaar en presentatie af, hij verdween tot 1929 zelfs geheel uit de beweging, beu van alle heisa waar hij zelf het nodige aan had bijgedragen. Het waren de noordelijke jongeren die hem als spreker terugvroegen. Zij volgden hem in het nieuwe spoor dat zich aftekende in zijn belangstelling voor het antimilitarisme en de psychologie, een ontwikkeling die ook in het blad *Bevrijding* tot uitdrukking kwam.

Ondanks zijn reuma en ischias bleef De Haas onvermoeibaar op pad om het anarchisme onder de mensen te brengen. Vooral in de drie noordelijke provincies duurden zijn tournees soms maandenlang. Avond aan avond sprak hij op bijeenkomsten tot in de cafés van de kleinste plaatsen. Zijn toehoorders begrepen hem omdat hij zijn onderwerpen verduidelijkte met voorbeelden die dicht bij hun beleving stonden en taal sprak die eenieder kon verstaan. Hij sliep en verbleef steevast op zijn vaste adressen van geestverwanten waar hij niet alleen een thuis vond, maar ook bijdroeg aan het huishouden. Dat hield de kosten laag want De Haas leefde van zijn propagandatochten en de verkoop van zijn schaarse brochures. Veel bracht dit niet op maar dat had hij ook niet nodig. Meer dan eens staken zijn noordelijke kameraden hem in een nieuw pak of lapten een nieuwe fiets voor hem bijeen. Op dit vervoermiddel legde hij de vele kilometers af op weg naar de volgende bijeenkomst.

RELIGIEUS ANARCHISME

Eind jaren dertig stond de Haas een eigensoortig religieus anarchisme voor dat individuele verantwoordelijkheid en geestelijke weerbaarheid bepleitte in een karakterloze samenleving die regelrecht op oorlog afstevende. Zijn appèl op menselijke en universele waarden waarin uiteindelijk alles met iedereen verbonden is, bepleitte geestelijke bevrijding en werd sterk geïnspireerd door het gedachtegoed dat in de jaren dertig werd uitgedragen in het blad Bevrijding. In de discussie rond de Spaanse Burgeroorlog nam De Haas een strikt geweldloos standpunt in.

Zijn toehoorders werden echter steeds geringer in aantal, aangezien de anar-

chistische beweging meer en meer terrein moest prijsgeven. Het bracht de individualistisch ingestelde De Haas tot de overtuiging tot een select gezelschap te behoren dat oorlog en geweld was ontgroeid. Zij waren de laatste mannen in burger.
Desondanks bleef hij tot het uitbreken van de oorlog als propagandist actief en sprak ondermeer op de Pinksterlanddagen van 1938 en 1939 in Appelscha. Hij werd op 7 december 1939 aangehouden wegens opruiing tot dienstweigering en belediging van de koningin en naar het huis van bewaring te Leeuwarden overgebracht. Op een bijeenkomst van de Vrije Groep Emmercompascuum had hij beweerd dat de regering en de vorstin net als in andere landen was gebeurd, bij het uitbreken van de oorlog wel met de laatste trein of het vliegtuig het land zouden verlaten.
Het proces op 23 februari 1940 mondde verrassenderwijs uit in vrijspraak voor Jo de Haas, omdat de beschuldigingen niet bewezen konden worden. De bijna drie maanden die lagen tussen de arrestatie van de Haas en zijn proces, verbleef hij in voorarrest. Het Openbaar Ministerie ging na deze uitspraak prompt in hoger beroep. Dit hoger beroep zou pas dienen op 30 mei 1940, drie weken na de Duitse inval, en werd zodoende ingetrokken. De zogenaamde belediging van Jo de Haas was tenslotte door de feiten bewaarheid.

Jo de Haas werd bij het uitbreken van de oorlog noch door de Nederlandse overheid noch door de Duitse bezetter gevangen genomen. Gezien zijn strikt antimilitaristisch standpunt had hij weinig op met beide strijdende partijen in de Tweede Wereldoorlog, evenals met de opportunistische en berustende houding van de Nederlandse bevolking.
Hij werkte in de oorlogsjaren ondermeer bij de Nederlandsche Coöperatieve Girocrediet-Ring in Den Haag, ook gewoon De Ring genoemd. De Ring was een coöperatieve bank met als doel ‘mensen zonder geld’ te helpen. De oprichters van de bank waren kritisch gestemd over het kapitalisme en de ‘macht van het geld’. Geld diende slechts als ruilmiddel te fungeren. De leden kregen de mogelijkheid kleine renteloze kredieten aan te vragen. Tevens konmen een rekening openen. De Ring had ook een sociaal-culturele taak. Zij exploiteerde goedkope eenkamerflats en vakantieoorden, en gaf een maandblad uit.
Kortom, een idealistisch milieu waar Jo de Haas zich thuis voelde. Hij ordende het archief voor een appel en een ei, want meer geld was er niet. Onbaatzuchtig als de Haas was, nam hij er genoegen mee.
Hij leidde zijn leven als voorheen, dat wil zeggen door te reizen en tijdelijk te verblijven op zijn vaste adressen waar hij welkom was. Zo verbleef hij bij Douwe de Wit in Bolsward, de familie Mulder in Appelscha, Herman Praktiek in Kolham en Johan Schadenberg in Emmercompascuum. In Amsterdam logeerde hij doorgaans bij Adri en Edri van der Valk. Dat de Haas zijn contacten in de noordelijke provincies bleef onderhouden, blijkt uit de publicatie in de winter van 1940/1941 van zijn brochure *Tussen Twee Werelden* die werd uitgegeven door de ‘Vrije Groepen in het Noorden’. De Haas toonde lef door de brochure onder zijn eigen naam uit te geven.
De inhoud kenmerkt zich door een uitermate kritische houding tegenover de oorlog, de NSB en de Duitse bezetter.

Tevens sprak hij zijn teleurstelling uit over degenen die jarenlang de democratie hekelden en nu deze verdedigden alsmede hoopten dat Engeland de oorlog zou winnen. De Haas wilde liever echte vrijheid dan een slappe democratie. Bovendien meende hij dat wie de oorlog ook zou winnen, het fascisme zou zegevieren. De staat van de toekomst zou hoe dan ook een totalitair karakter hebben, gezien de toegenomen invloed op gans het maatschappelijk leven. En de economie zou in staatskapitalistische banen worden geleid.
De oorlog zag hij als een noodzakelijk kwaad, aangezien de arbeiders verzuimd hadden voor ontwapening te strijden. Mentaal en materieel vond er na 1918 voortdurend oorlogsvoorbereiding plaats. Behalve dat er sprake was van totalitair wordende staten, groeide het nationalisme, ook onder de arbeiders. Dienstweigeraars kregen in dit klimaat vlak voor de oorlog reeds twee-en-een-half jaar celstraf.
Provocerend voegde hij daaraan toe waarvóór nu eigenlijk oorlog gevoerd moest worden en waar de gebrachte offers voor dienden. Om geestelijke waarden ging het niet, terwijl materieel gezien de levensomstandigheden onder het Duitse bewind waren verbeterd. Om daaraan meteen toe te voegen dat hij voorstander was van internationaal socialisme.
Jo de Haas hekelde de NSB die pretendeerde ‘een nieuwe tijd’ voor te staan. Aangezien deze partij het antimilitarisme niet huldigde en het kolonialisme niet verwierp, kon hiervan geen sprake zijn. Dat de NSB de joden in Nederland als ‘volksvreemde elementen’ zag en daarom niet duldde, zou volgens De Haas als consequentie moeten hebben dat dit ook voor de Nederlanders in Indië zou moeten gelden, wat uiteraard niet het geval was.
Het scherpst veroordeelde de Haas echter de Duitse bezetter die hij voorhield dat de joden eeuwenlang naast en met ons hadden geleefd. ‘Wanneer de nationaal socialisten verklaren dat dit plotseling niet langer meer kan, bewijst zulks slechts, dat zij zelf als een volksvreemd element moeten worden beschouwd! En het is dieptragisch om te bedenken dat mensen die volkomen zijn ingesteld op terreur tegelijkertijd paraderen als drager-van-de-nieuwe-tijd… alsof er voor zijn komst geen nieuwe mensen nodig zijn.’
Dit nu is het belangrijkste thema van Jo de Haas in deze brochure, dat ook in zijn latere oorlogspublicaties terugkeert. ‘Want geen enkele opbouw heeft enige zin, als de afbraak van het militarisme niet gelijktijdig ter hand wordt genomen!’ Een belangrijk punt van Jo de Haas was de vrijlating van de 23 op dat moment in Veenhuizen vastzittende dienstweigeraars (‘zij die woord houden en doen wat ze zeggen’).
De conclusie van de Haas luidde dat er geen sprake van een nieuwe wereld kan zijn wanneer de mens verzuimt zich een nieuwe levenshouding eigen te maken. Daarin was het streven naar (geestelijke) vrijheid van het allergrootste belang. Vandaar dat hij zijn brochure besloot met een citaat van Krisnamurti: ‘De werkelijk vrije mens kent geen vrees, hij weet dat hij nog slechts fysiek ten onder kan gaan, maar hij kan sterven, juist omdat hij weet, dat niets in hem meer sterven kan…’

KAMPEN

Jo de Haas werd niet vervolgd wegens deze brochure. Desondanks belandde hij in juni 1941 in het kamp Schoorl op

beschuldiging van communisme. Hij behoorde tot de 480 personen die preventief werden vastgezet nadat de Duitsers Rusland binnenvielen. Op een later moment volgden nogmaals 200 arrestaties. Uiteraard werden vooral communisten gearresteerd, maar ook verscheidene anarchisten vielen in handen van de Duitse bezetter. De Haas werd in Friesland gearresteerd samen met Jan Veenstra (militant anarchist in Appelscha en bestuurslid van de Stichting tot Vrijheidsbezinning die eigenaar was van het anarchistisch terrein aldaar), Cornelis van Echten, Jurre Hermanus van der Burg (oud-dienstweigeraar uit Leeuwarden), zijn broer Job Jan van der Burg (eveneens een ouddienstweigeraar) en de timmerman Jan Bouma uit Leeuwarden die bij de inlichtingendienst te boek stond als een vurig anarchist.

Tegen de beschuldiging communist te zijn, kwam De Haas in het geweer door te stellen dat hij geen communist was maar 'anarchist, Genosse des verstorbenen Domela Nieuwenhuis'. Hij schreef dit in een brief aan kampcommandant Berg en legde uit zijn gehele leven anticommunist te zijn geweest. De Haas stelde dus ten onrechte vastgehouden te worden. Zijn actie werd hem bijzonder kwalijk genomen door de communisten in het kamp die meenden dat de gezamenlijke strijd tegen de nazi's zwaarder moest wegen.

Het kamp Schoorl was een doorgangskamp dat in juni 1940 gereed kwam en eind oktober 1941 werd gesloten. In die periode verbleven er zo'n 2000 personen maar nooit meer dan 700 tegelijkertijd. Van de 600 gevangen genomen communisten die er verbleven, mochten er 200 vertrekken. Voor de overigen volgde overplaatsing naar het kamp Amersfoort. Waarschijnlijk behoorde De Haas tot de eerste groep van 200 personen uit het kamp Schoorl die op 18 augustus 1941 naar Amersfoort werden overgebracht. Dit kamp werd in de loop van 1942 uitgebreid, werk waaraan de gevangenen moesten bijdragen.

Het regime in het kamp Amersfoort was streng en kenmerkte zich door wreedheid. Vooral in de buitencommando's moest hard gewerkt worden waarbij de kans op straf groot bleek. Vooral de aanwezige joden hadden het flink te verduren. Er heerste honger waardoor er bij het uitdelen van het warme eten soms vechtpartijen uitbraken. 'Wanneer mensen honger hebben, wordt zelfs de meest ontwikkelde mens een beest', zou hij nadien vertellen.

De Haas werkte in een binnencommando van aardappelschillers, mogelijk vanwege zijn reuma, wat hem voor het buitenwerk ongeschikt maakte. Dergelijke commando's verrichten hun arbeid in loodsen. Eens per maand mochten de gevangenen een brief versturen en een brief ontvangen, waarbij censuur van kracht was. Hij correspondeerde in deze periode met Douwe de Wit in Bolsward. Zonder duidelijke aanleiding volgde omstreeks mei 1942 zijn vrijlating.

Hij was sterk vermagerd, kaalgeschoren en geschokt door zijn verblijf in beide kampen. Bij het gezin van Douwe de Wit in Bolsward werd hij opgevangen om aan te sterken.

WOENSDAGAVONDBRIEVEN

Na zijn vrijlating zou De Haas regelmatig in Bolsward vertoeven. Hij 'scharrelde' met De Wit in brandstoffen en hout. Hij stopte hiermee vrij snel omdat hij van het werken in de buitenlucht (vocht en koude) hevige pijn kreeg als gevolg van ischias. Hij speelde met de gedachte een breimachine te bemachtigen om na de oorlog zijn brood met breiwerk te kunnen verdienen.

Na een korte herstelperiode startte hij vanaf juni 1942 met lezingen voor De Ring in Den Haag op woensdagavond. Aangezien Jo opnieuw door het land trok en niet altijd op de bijeenkomsten aanwezig kon zijn, stuurde hij zijn lezingen op, die de naam 'Woensdagavondbrieven' meekregen. Deze korte geschriften werden ook gestencild en verspreid om op huiskamerbijeenkomsten besproken te kunnen worden.

De eerste brieven hebben alledaagse onderwerpen die zich kenmerken door een enorme levensvreugde. De Haas verhaalde over zijn verblijf in Bolsward en genoot duidelijk van zijn herwonnen vrijheid. De Woensdagavondbrieven geven geen politieke verklaringen maar bieden bouwstenen voor een levensfilosofie die zijn publiek in de barre oorlogstijd kracht en moed moesten geven. In plaats van het bedrijven van 'openbare propaganda' verrichte hij nu scholingswerk waarbij de invalshoek een pedagogische was. Zo bouwde hij voort op het spoor dat hij inzette in zijn brochure *Tussen twee werelden.* Een nieuwe samenleving vereiste een nieuwe levenshouding.

Zo handelt een aantal brieven over de opvoeding van kinderen, waarin De Haas een lans brak voor de vrije opvoeding van kinderen en het recht om zichzelf te mogen zijn.[1] In veel opzichten zouden de ouders heropgevoed moeten worden, meende hij. In een andere brief verhaalde hij over een voorval dat hij meemaakte in de trein. Hij verzocht een heer die in het middenpad stond om door te lopen aangezien zich achter De Haas nog talloze reizigers bevonden in de overvolle trein die ook graag naar binnen wilden. Dit heerschap meende te kunnen volstaan met de opmerking 'Mijnheer, ik ben binnen', waarop De Haas de gehele coupé liet weten dat hiermee de oorlog viel te beluisteren. Niet Duitsland, het nationaal-socialisme of Hitler droegen hiervoor de schuld volgens De Haas, maar het egoïsme. Nodig was juist een gezond Wij-besef. 'En zo heb ik toch weer eens een openbare vergadering gehad. De stikvolle trein heeft geluisterd. We hebben waarachtig wel eens kleinere bijeenkomsten gehad. Ook hierom is de oorlog zo ontzettend gróót…' besloot hij deze brief.[2]

Halverwege 1942 was De Haas er van overtuigd dat Duitsland de Sovjet-Unie zou verslaan. Zodra Duitsland de beschikking kreeg over koloniën (Rusland), zou de oorlog voorbij zijn, hoewel het 'militaire zaakje' hem verder koud liet. Dat de Sovjet-Unie ter ziele zou gaan, beschouwde hij als een historische noodzakelijkheid.

Regelmatig verbleef De Haas in Amsterdam bij de familie Van der Valk. Van Herman Praktiek uit Kolham ontvingen zij voedselbonnen waarmee vooral aardappelen werden gekocht. De Haas liet althans aan Praktiek weten dat hij graag het mogelijke uit de 'landelijke overvloed' wenste te ontvangen. De voedselsituatie in de hoofdstad verslechterde vanaf de tweede helft van 1942. Het brood ging op rantsoen en de kwaliteit van de aardappelen was slecht. In januari 1943 kenschetste De Haas de situatie als 'verschrikkelijk'. Hij was met anderen voor zichzelf begonnen nu er een gebrek aan arbeidskrachten heerste. De Haas liet Praktiek weten dat hij in Amsterdam over een tweede adres beschikte vanwege 'bijzondere redenen', maar liet in het midden wat hier-

van de reden was. Angst voor arrestatie kende hij echter niet.
De Ring beschikte weliswaar over stencilapparatuur om de Woensdagavondbrieven te kunnen vermenigvuldigen, maar wist gezien de schaarste niet meer hoe aan papier te raken. Directeur Jan Visser liet De Haas weten dat hij slechts vijf exemplaren per brief kon leveren. Ook de beschikbare tijd werd een probleem, gezien het vele overwerk waarmee De Ring te kampen had. Tegelijkertijd overlegde De Haas met Herman Praktiek om de Woensdagavondbrieven structureel in de drie noordelijke provincies te verspreiden.
In februari 1943 werd besloten dat Praktiek ook de brieven zou gaan redigeren en stencilen.
Inmiddels was De Haas er van overtuigd dat Duitsland de oorlog zou verliezen na de slag bij Stalingrad en de verliezen in Noord-Afrika. Hij had er weinig moeite mee zijn standpunt te herzien. 'En juist omdat ik niet geparenteerd ben aan één der partijen, kan ik de moed hebben te zeggen dat Duitschland won toen het dit deed, zooals ik nu doodrustig het tegendeel kan zeggen. Omdat dit nú – maar ook nu pas – zoo is.'[3]

OORLOGSBRIEVEN

Vanaf augustus 1943 noemde De Haas zijn brieven 'Oorlogsbrieven', die voor een breder publiek werden geschreven. De Haas kreeg eerder kritiek dat de brieven slechts voor De Ring bestemd waren, terwijl de verspreiding reeds in een veel grotere kring door heel het land plaatsvond. De Oorlogsbrieven kregen een nadrukkelijker politiek karakter, al bleef hij met zijn onderwerpen dicht bij de alledaagse oorlogswerkelijkheid staan. Zelf stelde De Haas zich ten doel een 'diep-revolutionaire gezindheid' te verwoorden in een tijd waarin de nacht over de mensheid was gevallen.
Met een vlijmscherp sarcasme hekelde hij de dubbele moraal in de oorlog. In Oorlogsbrief 32 (13 november 1943) stelde hij dat de conservatieven van weleer revolutionair zijn geworden. De boeren die geen melk leverden aan de fabriek omdat de prijs op de zwarte markt hoger was, de gelovigen die verenigd waren in haat tegen hun medemens, en de winkeliers omdat er niets meer te verdienen viel.
Het ongenoegen over de Duitse bezetting vergeleek hij met de koloniale praktijk van Nederland in Indië. Het plunderen van ons land door de Duitsers en de concentratiekampen zijn praktijken die ook door Nederland in Indië werden bedreven. Om vervolgens tot de conclusie te komen dat geen recht op vrijheid geclaimd kan worden indien deze vrijheden niet voor allen gelden.[4]
Ook de godsdienstigen kregen een veeg uit de pan. Zij wisten tegenover de oorlog nooit iets anders te stellen dan gezanik in de vorm van bidden. Bovendien bleken ze nimmer tevreden te zijn met de wijze waarop hun God de wereld bestierde. Het ontbrak hen aan waarachtig geloof en vertrouwen.[5]
In zijn privé-correspondentie liet De Haas zich in dezelfde geest uit: 'Dat vreeselijke gejammer van de menschen begrijp ik best. Het komt in de eerste plaats van al die burgertjes en andere lui die zich zat konden vreten en die toen dachten dat iedereen verzadigd was. Ja, nu wij niet meer alleen in gevangenschap geraken maar ook al die anderen, nu is het een gehuil van jewelste'.[6]
De regering in Londen kon in zijn ogen weinig goed doen. Behalve dat er geen enkel nieuw geluid te horen viel, ruide de regering de bevolking op tot levensgevaarlijke daden. De Haas vroeg zich af hoeveel mensen niet reeds waren gefusilleerd als gevolg van ophitsing door deze deserteurs.
Mede door toedoen van de Oorlogsbrieven trad De Haas vanaf de herfst van 1943 weer in het openbaar op. Voor De Ring vervulde hij een spreekbeurt in de Zaanstreek hetgeen resulteerde in de oprichting van een nieuwe afdeling. Ook voor de door vrije socialisten gedomineerde geheelonthoudersvereniging ANGOB, die niet verboden was, sprak hij in het openbaar. Tevens hield hij na de zomer van 1943 vijfentwintig cursusvergaderingen en in november 1943 een achttal bijeenkomsten. De Haas meende dat er behoefte was aan iets anders dan het alledaagse gemopper. Voor januari 1944 stonden opnieuw een vijfentwintig-tal vergaderingen gepland. 'We houden die bijeenkomsten altijd bij verschillende menschen thuis, die groote woningen hebben. Het is dan natuurlijk wel steeds stikvol, maar dat is dan toch beter als vroeger toen wij in ruime zalen zaten met niemand erin'[7]
De Haas sprak de wens uit om ook in de drie noordelijke provincies te spreken, zowel in de illegale sfeer van de huiskamerbijeenkomsten als in het openbaar voor de ANGOB. Huiskamerbijeenkomsten met De Haas hebben nadien beslist plaatsgevonden, zoals in Emmercompascuum. Of hij ook voor de ANGOB in het openbaar heeft gesproken, blijft vooralsnog onduidelijk, maar vast staat dat De Haas in 1945 andere anarchisten trof op het kampeerterrein in Appelscha, waaronder Fré Boerema.
Hij was bitter gestemd over de anarchistische beweging. De haat-liefdeverhouding die hij voor de oorlog met de beweging onderhield, zette zich in de oorlogsjaren voort. De beweging uitte kritiek op De Ring die gezien werd als een burgerlijke organisatie. 'Ja als ik over die vreeslijk revolutionaire beweging praat moet ik altijd lachen! Wat een zegen dat de oorlog die stinkend domme beweging heeft weggevaagd! Ik denk dikwijls aan A. de Jong. Wat een héld was dat rond de Spaansche rotzooi. En nu…? Reeds precies 4 jaar hebben we zelfs de punt van de neus van die heer niet gezien! Weggekropen in den grond als een mol. Met hoeveel léf zullen straks die heren weer terugkeren?'
Hoewel De Haas beslist over lange tenen beschikte waar het zijn voormalige opponenten in de beweging betrof, toonde hij zich eveneens onverschrokken. In zijn openbare optredens sprak hij als voorheen, terwijl hij vanaf eind 1943 met het gebroken geweertje rondliep. Dit leverde veel praatjes op in de tram en de trein, maar arrestatie bleef hem bespaard. Zijn Oorlogsbrief 47 (15 september 1944), een open brief aan het spoorwegpersoneel, ondertekende hij zelfs met zijn volledige naam en adres. Hij weigerde om onder te duiken, ook niet nadat medio 1944 de politie in Amsterdam bij hem voor de deur stond. Hij was net een half uur daarvoor naar het noorden vertrokken. 'Zoolang het goed gaat… gaat het een keer mis, dan gaat het toch weer goed… Want er kan mij niets gebeuren.'[8]
De Haas was cynisch gestemd over de naoorlogse periode, die nadrukkelijk in beeld kwam als gevolg van de militaire successen van de geallieerden. Hij verwachtte zondermeer een terugkeer naar de oude maatschappelijke verhoudingen. Het einde van de oorlog betekende geenszins het begin van de vrede.[9] Het geloof in geweld bij de overwinnaars zou volgens hem angstwekkend groot

zijn en voor lange tijd een bepalende politieke factor blijven. De crisis die aanleiding gaf tot het uitbreken van de oorlog duurde onverminderd voort op grond waarvan hij pleitte voor verlenging van de oorlog.[10]

Ook de bewering dat de laatste fase van het kapitalisme zou zijn aangebroken, hekelde hij. Grote delen van de wereld als Azië en landen als China boden onvoorstelbare mogelijkheden voor de verdere ontwikkeling van dit productiestelsel.[11] De Haas meende dat het kapitalisme op alle punten over zijn socialistische tegenstanders had gezegevierd. Het internationalistisch ingestelde socialisme was in twee wereldoorlogen tot een fel nationalisme verworden, terwijl de klassenstrijd werd verlaten ten gunste van samenwerking met de bezittende klasse. De kansen voor het socialisme na de oorlog achtte De Haas gering. Bij hem stond werkelijk socialisme gelijk aan de ontwikkeling van nieuwe culturele verhoudingen. Deze konden niet voortvloeien uit economische armoede, maar slechts verkregen worden door geestelijke rijkdom.

Voortzetting van de antimilitaristische strijd door middel van staking, boycot, non-coöperatie en dergelijke, achtte De Haas noodzakelijk. De vorm van die strijd moest echter worden bepaald door het gestelde doel. 'Het socialisme kan slechts met waarlijk socialistische middelen worden gediend. Beschaving wordt slechts gefundeerd, door beschaafde methoden in toepassing te brengen. En de wereld wordt slechts gered door haar op te bouwen.'[13]

De Haas herdacht Ferdinand Domela Nieuwenhuis naar aanleiding van diens 25-jarige sterfdag.[14] Zijn 'prachtige profetenkop' had hij mogen aanschouwen tijdens de revolutiegolf in november 1918. Uiteraard was De Haas het meest te spreken over het baanbrekende werk dat Domela had verricht voor het antimilitarisme. Domela was de eerste die pleitte voor directe actie tegen het militaire apparaat middels staking en weigering.

De laatst verschenen Oorlogsbrief is gedateerd 12 februari 1945. Er zijn dan in totaal 58 Woensdavond- en Oorlogsbrieven verschenen.

VOEDSELSCHAARSTE

Vanaf eind 1943 verslechterden de levensomstandigheden in Amsterdam tot een bedenkelijk peil. De Haas verbleef er meestal vanwege zijn werk. Wat hij precies deed, is onbekend, maar hij kon er de humor van inzien dat hij het financieel nog nooit zo goed had als nu onder het bewind van de nationaalsocialisten. Eenmaal repte hij over een verzending van 300.000 kalenders die hij moest verzorgen. Hij en de familie van der Valk waren erg afhankelijk van de bonnen die zij vanuit het noorden kregen toegestuurd en waarvan het steeds de vraag was of deze in Amsterdam tijdig arriveerden en wel geldig waren. Meestal kocht hij er aardappelen mee. Ook verzocht hij om tegen betaling fruit en uien te zenden, waaraan zijn kameraden prompt gehoor gaven.

Vanaf de zomer van 1944 werd de situatie kritiek. Er heerste grote aardappelschaarste. In oktober 1944 zat De Haas weken zonder licht en ging hij al om zes uur 's avonds naar bed. Ook was er geen gas, maar dit deerde hem niet want er was toch geen voedsel om te koken. Wel beschikte hij weer over een fiets na een jaar zonder zijn favoriet vervoermiddel te hebben gezeten. Treinreizen gingen steevast gepaard met beschietingen, waarbij het regel werd dat reizigers bezweken.

In enige brieven beschreef De Haas de heersende toestand in de hoofdstad. Na geruchten dat de Engelsen zouden komen, schreef hij: 'Je moet nu dat gore, laffe tuig zien dat een paar jaar om twee frontjes heeft gegild! Ze hebben stront in hun broek van de angst en zijn bang dat ze hun darmen niet kunnen vullen om nieuwe stront te maken! Zoodra de geruchten begonnen, bestormden zij de bakkerswinkels en kochten hun weekrantsoen brood in één keer. Tal van menschen hadden dus niets. Wij hebben vandaag erwten gegeten, maar aangezien er ook haast geen gas is, waren ze nogal hárd.'[15]

In oktober 1944 zag De Haas in dat er hongersnood zou ontstaan. Er was reeds geen stroom meer, terwijl ook geen gas meer geleverd zou worden.

'Mede dankzij de staking der dappere spoorjongens die actie voeren ten bate van de koningin, die dat voor dat wijf doen wat ze voor hun eigen en onze proletarische zaak nog niet hebben gekend, is er vrijwel geen aanvoer. (…) In deze omstandigheden moet je het gespuis gade slaan. Alles sleept en sjouwt, holt en draaft naar heinde en ver. Dat tuig dat nooit tijd had voor iets goeds, dat overal te beroerd voor was, is nu zo vlijtig! (…) De vrouwen, die je vroeger nooit op een bijeenkomst kon krijgen omdat ze het véél te druk hadden, ze moesten eeuwig vegen en stof afnemen, zwermen nu te voet elken dag 30 en meer K.M-ers ver van hun huis. Juist de alleronbenulligsten zijn het meest bang dat ze dood gaan.'[16]

Daarop bood Herman Praktiek uit Kolham aan om de familie Van der Valk onderdak te verlenen. Zij zagen hier van af omdat hun oudste zoon in de nabije omgeving ondergedoken zat. De familie bleef het liefst zo lang mogelijk bij elkaar. Jo de Haas daarentegen zou naar Bolsward afreizen.

NEKSCHOT

Of De Haas naar Bolsward vertrok, is echter de vraag. In januari 1945 bracht hij de zoon van zijn Amsterdams gastgezin, Olaf van der Valk, naar de familie Schadenberg in Emmercompascuum. Ook bij hen verbleef De Haas regelmatig. Tijdens zijn verblijf in dit voormalige veendorp sprak hij op een huiskamerbijeenkomst een antimilitaristische rede uit. Op 2 maart 1945 werd hij in het huis van Johan Schadenberg gearresteerd en sindsdien verbleef hij in het Huis van Bewaring in Assen, zo meldde deze Schadenberg in een korte brief van 20 maart 1945 zonder de aanleiding tot arrestatie nader te verklaren. Ook de Oorlogsbrieven 57 en 58 die gereed waren voor verzending, werden hierbij in beslag genomen. De genoemde Oorlogsbrieven stuurde Schadenberg alsnog naar Herman Praktiek. Het zouden de laatste brieven zijn die De Haas schreef.

Niettemin kwam hij weer op vrije voeten. Wanneer en op welke gronden is onduidelijk. Begin april 1945 bevond hij zich wederom in Emmercompascuum. Op zeker moment wilde hij naar Appelscha en Bolsward vertrekken. Voor zijn vertrek bezocht hij Harmen van Houten waar hij 's middags meeat. Van Houten fietste een stuk met hem mee tot voorbij Sleen. Onderweg zong Jo de Haas soldatenliedjes en vertelde aan Harmen van Houten dat antimilitaristen eigenlijk ook soldaten waren, maar dan voor de rede of de menselijkheid. Daarvoor had De Haas te kennen gegeven dat de antimilitaristen wel voor

een jaar of tien op vakantie konden gaan. Er zou na de oorlog toch niet naar ze geluisterd worden, nu gebleken was dat oorlog de problemen inderdaad slechts groter had gemaakt.
De Haas zou Appelscha echter nooit bereiken. Onderweg werd hij gearresteerd, zonder dat ooit duidelijk werd waarom. Marcel Berger stelde in oktober 1945 in *De Vlam* dat hij door verraad in handen van de Landwacht was gespeeld, maar bewijs hiervoor ontbreekt, terwijl evenmin duidelijk is op welke arrestatie hij doelde.
Jo de Haas werd overgebracht naar Assen waar hij enkele dagen gevangen zat. Op 10 april 1945, twee dagen voor de bevrijding van deze stad, werd hij samen met acht andere gevangenen door een nekschot gedood in het Asserbos. Waarschijnlijk wilden de Duitsers zich van hun gevangenen ontdoen, omdat de Canadezen naderden.
In een van zijn Woensdagavondbrieven had De Haas aangegeven: '… als ik sterven moet, wil ik dat nooit in de benauwenis van een bed, van waaruit mijn laatste blikken gevangen blijven binnen de muren van een huis. Nee, ik wil overgaan in deze Groote Heerlijke Ruimte, waar mijn oogen, vóór ze zich voorgoed gaan sluiten als laatste de heerlijke zon, de schoone weide luchten en de verrukkelijke aarde zien. Zóó wil ik eens gewillig gaan, en opgaan in het Groote Eeuwige.'[17]
Zijn lichaam werd na de oorlog in een massagraf ontdekt. Aan de hand van foto's wisten enkele kameraden hem te identificeren, waarna hij op een kerkhof in Assen ter aarde werd besteld. In oktober 1945 vond in het Haagse hotel Pomona een herdenkingsbijeenkomst plaats, georganiseerd door De Ring. Uit het hele land afkomstige geestverwanten woonden deze plechtigheid bij. Uiteindelijk vond de crematie van Jo de Haas plaats op 6 februari 1946 in Westerveld waarbij honderden mensen aanwezig waren. Op 1 september 1946, de dag dat Jo de Haas 49 jaar zou zijn geworden, werd zijn as bijgezet in het gedenkteken dat op het anarchistisch terrein in Appelscha werd onthuld ter nagedachtenis 'aan alle gevallen kameraden'.
Postuum verscheen een brochure van Jo de Haas met de titel *De overwinning van het geweld door nieuwe religie* dat hij waarschijnlijk in het laatste jaar van de oorlog had geschreven. Hij droeg het manuscript bij zich toen hij voor de laatste maal werd gearresteerd.
Opnieuw bleek zijn optimistische levensvisie. Hij zag de oorlog als een soort cumulatie van leugens, diefstal en geweld, maar ook als een noodzakelijke overgangsfase van een 'cultuurlijke' naar een 'creatuurlijke' tijd. Deze creatuurlijke tijd zou uiteindelijk een religieuze tijd worden, echter zonder God en 'andere tegenstellingen', maar zou worden gekenmerkt door een beleving van eenheid bij de mensheid die zich bewust is van zijn scheppende kracht.
De mens kan pas waarlijk leven als hij zich welbewust deel weet van een groter geheel. Deze nieuwe mens zal zijn levensvreugde vinden in een vrije, cooperatieve samenwerking met zijn medemensen. Zo'n mens ziet geen kans meer aan oorlog en geweld mee te doen. 'Want we zullen met oorlog en geweld zo spoedig mogelijk moeten breken, omdat er straks tussen absolute verdelging van de mensheid en de oorlog geen derde mogelijkheid meer bestaat.'
Dienstweigering bleef voor hem het bewijs dat dit inzicht reeds bij een kleine groep, een elite, was doorgedrongen. 'De allereerste schreden op de weg naar de overwinning van het geweld zijn gezet. Houden wij vol, opdat anderen, eens, ook de láátste stap zullen doen…'

NOTEN

(1) Woensdagavondbrieven 14 tot en met 17 en 22 – (2) Woensdagavondbrief 26 (3 mei 1943) – (3) Brief Jo de Haas (1 februari 1943) – (4) Oorlogsbrief 34 (10 januari 1944) – (5) Oorlogsbrief 55 (10 januari 1945) – (6) Brief Jo de Haas aan Herman Praktiek (29 juli 1942 vanuit Bolsward) – (7) Brief Jo de Haas aan Herman Praktiek (ongedateerd, najaar 1943) – (8) Brief Jo de Haas (ongedateerd, omstreek najaar 1943) – (9) Oorlogsbrief 35 (25 januari 1944) – (10) Oorlogsbrief 50 (22 oktober 1944) – (11) Oorlogsbrief 41 (20 juni 1944) – (12) Oorlogsbrief 42 (25 juni 1944) – (13) Oorlogsbrief 45 (20 augustus 1944) – (14) Oorlogsbrief 53 (18 november 1944) – (15) Brief Jo de Haas (ongedateerd, omstreeks september 1944) – (16) Brief Jo de Haas (11 oktober 1944) – (17) Woensdagavondbrief 10 (26 augustus 1942)

BRONNEN/LITERATUUR

Peter Ebbes, *Jo de Haas. Uit het leven van een propagandist voor de antimilitaristische, socialistische en vrije gedachte (*doctoraalscriptie), Groningen, 1984 – Jacq. Rees (sam.), Jo de Haas, *Geest contra geweld, Uit de geestelijke nalatenschap van Jo de Haas, bijeengebracht door zijn vrienden*, 's Graveland, 1948 – Jo de Haas, *Tussen twee werelden*, z.p.,z.j. (De brochure is geschreven na het verbod van *De Vrije Socialist* en de oprichting van de Nederlandse Unie, maar voor 28 februari 1941 wanneer de eerste van een reeks door De Haas genoemde dienstweigeraars die in Veenhuizen vast zaten, vrij zou komen.) – Jo de Haas, *De overwinning van het geweld door nieuwe religie*, Emmercompascuum, 1947 – Michael P. Spahr, *Vrijheidsbezinning in tijden van dictatuur, Nederlandse anarchisten en de Tweede Wereldoorlog* (doctoraalscriptie), Amsterdam, 1998 – Harmen van Houten, *Anarchisme in Drenthe*, Baarn, 1985 – Archief Jo de Haas in het Internationaal Instituut voor Sociale Geschiedenis (IISG), Amsterdam – Archief Jo de Haas in het Anarchistisch Archief, Appelscha (Hier bevindt zich een collectie brieven van Jo de Haas die uit de nalatenschap van Herman Praktiek stammen) – Marcel Berger, Herdenking Jo de Haas, in: *De Vlam*, 6-10-1945 – Mondelinge mededeling Fré Boerema.

IN MEMORIAM CAJO BRENDEL (1915-2007)

Anno 2007 zullen er nog maar weinigen zijn, van wie het overlijden wordt aangekondigd met de volgende woorden: *Makkers, ten laatste male…C'est la lutte finale...*
Het is te lezen boven aan de rouwkaart van de op 25 juni 2007 gestorven Nederlandse radencommunist Cajo Brendel. Tijdens zijn bijna 92 jaar durende leven verwierf de autodidact Brendel een formidabele kennis van de geschiedenis van de arbeidersbeweging, zoals men die nog zelden aantreft. Hij publiceerde brochures, artikelen voor onder meer het tijdschrift *Daad en Gedachte* (1965-1997) en boeken, waarvan er twee getuigen van een hoog ontwikkeld analytisch vermogen. Het ene is zijn werk *Revolutie en contrarevolutie in Spanje* (1977), het andere zijn zeven jaar eerder verschenen boek over de Nederlandse radencommunist Anton Pannekoek (1873-1960) aan wiens opvattingen hij zich zeer verwant voelde (*Anton Pannekoek. Theoretikus van het socialisme*).
Brendel publiceerde ook voor anarchistische periodieken als *De Vrije Socialist* (1938-1939) en *De AS* (nr. 96: Buitenstaanders over anarchisme, en nr. 128: Armoede). Het anarchisme bestreed hij op theoretische gronden, maar in de praktijk waren er veel overeenkomsten omdat het evenals het radencommunisme niet gecharmeerd is van partijvoorhoedes, leiders en de staatsmacht.
In zijn jeugd ervoer Brendel van dichtbij de armoede en door contacten met arbeiders ontwikkelde hij zich in radencommunistische richting. Zoals hij zelf zei: *'In de dertiger jaren heb ik tussen arbeiders geleefd en dat is mijn grote scholing geweest. Wat een ander op de universiteit leert, heb ik geleerd in de praktijk van het arbeidersleven.'* Dat was ook precies hoe hij als ondogmatisch marxist de arbeidersstrijd interpreteerde: ideeën ontwikkelden zich uit de praktijk en daarvoor was leiding van buitenaf onnodig en schadelijk. (TG)

DE DODE JAREN VAN ARTHUR LEHNING

Martin Smit

De 'dode jaren', noemde Arthur Lehning (1899-2000) achteraf de jaren tussen 1939 en 1947 die hij in Engeland doorbracht. Zijn vertrek uit Nederland en de omstandigheden waarin hij tijdens de Tweede Wereldoorlog verkeerde, hadden tot gevolg dat hij niet langer actief kon zijn in de internationale anarchistische beweging, hij geen contact meer had met geestverwanten op het continent en hij het publiceren van artikelen en brochures moest staken. Daarnaast kon hij noodgedwongen zijn werk als beheerder van de meest waardevolle archieven van het IISG – die naar Engeland waren overgebracht – niet naar wens verrichten.

Arthur Müller Lehning werd geboren in Utrecht, maar groeide op in Zeist. In zijn HBS-tijd werd zijn belangstelling gewekt voor het Duitse expressionisme. Samen met zijn jeugdvriend, de latere dichter Hennie Marsman, organiseerde hij in 1919, in de kantoorboekhandel van diens vader, een tentoonstelling van grafiek van Erich Heckel en Walter Grammaté. Tijdens zijn studie aan de Economische Hogeschool in Rotterdam kreeg hij interesse in het werk en de ideeën van Michael Bakoenin. In het begin van de jaren twintig ging hij in Berlijn studeren en ontmoette daar de uit de Sovjet-Unie uitgewezen anarchisten Alexander Schapiro, Emma Goldman en Alexander Berkman. Door deze contacten werd zijn politiek denken gevormd in de richting van het anarcho-syndicalisme. Hij heeft dan al kennis gemaakt met Rudolf Rocker. Samen zijn ze eind december 1922 aanwezig op het stichtingscongres van de Internationale Arbeiders Associatie (IAA) in Berlijn.
In het Berlijn van die jaren, dan het culturele centrum van Europa, kon Lehning goed uit de voeten met zijn brede culturele en politieke belangstelling. Hij maakte er het opkomend fascisme mee en in een van zijn eerste politieke artikelen, *Die Wurzeln des deutschen Faschismus* (1923), waarschuwde hij al voor de gevaren van het fascisme en het daarmee gepaard gaande antisemitisme. Met Erich Wichman bezocht hij dat jaar München, waar zij Hitler zagen spreken in Zirkus Krone.
In 1924 verscheen Lehnings eerste politieke brochure, *Die Sozialdemokratie und der Krieg*, een analyse van de rol van de Duitse sociaal-democratie tijdens de Eerste Wereldoorlog.

Lehning is in die vooroorlogse jaren voortdurend actief, rusteloos bezig en altijd onderweg, als politiek activist, schrijver, organisator, medewerker van tientallen binnen- en buitenlandse organen, redacteur, verzamelaar en uitgever. Hij woonde afwisselend in Berlijn, Wenen, Parijs, Spanje en Amsterdam. In 1927 was hij secretaris van het Nederlandse Sacco en Vanzetti Comité en publiceerde hij de brochure *De feiten en de beteekenis van de zaak Sacco en Vanzetti*. Tussen 1927 en 1929 gaf Lehning het tijdschrift *i10* uit, de beste illustratie van zijn visie en opvatting dat kunst, cultuur en politiek onlosmakelijk met elkaar verbonden zijn. Van dit internationale tijdschrift over actuele ontwikkelingen in kunst, cultuur en politiek verschenen 22 nummers, met bijdragen van o.a. Walter Benjamin, Ernst Bloch, Bart de Ligt, Paul Schuitema, Mondriaan, Alexander Berkman, Kurt Schwitters en Kandinsky.
In 1926 richtte hij samen met Albert de Jong de Gemengde Syndicalistische Vereniging op. Op het stichtingscongres introduceerde hij in een rede de term anarcho-syndicalisme in Nederland. Ook voor het NSV werd hij actief en hij ging schrijven voor *De Syndicalist*, met name over Bakoenin en theoretische verhandelingen over het anarcho-syndicalisme.
Tussen 1932 en 1934 gaf Lehning het tijdschrift *Grondslagen* uit, het theoretisch orgaan van het NSV, waarin o.a. Rudolf Rocker en Alexander Berkman publiceerden. Daarnaast schreef hij veelvuldig in *De Syndicalist*.
Twee weken na de machtsovername door Hitler was hij als vertegenwoordiger van het secretariaat van de IAA in Berlijn en hield hij een lezing over 'Bakunin, Marx und Lenin'. Tevens was hij er om de bibliotheek van de Kommunistische Arbeiter Bildungsverein uit de handen van de nazi's te redden. Wanneer tien dagen later Marinus van der Lubbe de Rijksdag in brand steekt, is Lehning nog steeds in Berlijn. Die nacht ziet hij de Rijksdag branden en concludeert hij dat het tijd is de stad spoorslags te verlaten. De volgende dag vertrekt hij uit Berlijn.
In de jaren 1933-1935 was hij in Spanje actief als internationaal secretaris van de IAA, de Internationale Arbeiders Associatie, de Syndicalistische Internationale. Lehning keerde in 1935 terug naar Nederland. Bij het zojuist opgerichte Internationaal Instituut voor Sociale Geschiedenis (IISG) werd hij belast met het Franse kabinet (inclusief Italië en Spanje, later aangevuld met anarchisme). Voor het instituut verwierf hij na jaren onderhandelen en correspondentie de waardevolle, omvangrijke collectie anarchistica van de Oostenrijkse verzamelaar en historicus Max Nettlau.

In 1936 komt aan zijn activiteiten voor het NSV en *De Syndicalist* een einde. Van de vreemdelingenpolitie in Amsterdam kreeg Lehning te horen dat hij slechts in Nederland mocht verblijven op voorwaarde dat hij zich van iedere politieke activiteit zou onthouden (Lehning had nog steeds een Duits paspoort, de Nederlandse nationaliteit was hem nooit toegewezen). *De Syndicalist* publiceerde de 'Bekendmaking' dat Müller Lehning vanaf dat moment ook niet meer voor lezingen beschikbaar was.
Toen hij na het uitbreken van de sociale revolutie in Spanje, in oktober 1936 door Alexander Schapiro werd uitgenodigd naar Barcelona te komen, met het verzoek mee te werken aan het tegengaan van de bureaucratisering van de revolutie, zag Lehning een mogelijkheid dit te combineren met werk voor het IISG. In Barcelona verzamelde hij kranten, pamfletten, affiches en brochures voor het IISG en onderhandelde hij met Federica Montseny over de bruikleen voor het IISG van de verzameling anarchistische tijdschriften en brochures van haar ouders.

Met het oog op de toenemende oorlogsdreiging besloot het IISG in 1939 haar belangrijkste archieven in veiligheid te brengen en over te brengen naar Engeland. In 1938 verzond het IISG tientallen kisten over de Noordzee. Lehning kreeg de verantwoordelijkheid voor de verscheepte archieven opgedragen en volgde op 1 april 1939 met nog eens honderden kisten. In Harrogate in

Yorkshire werd een pand gevonden waar de kisten zouden kunnen worden opgeslagen, maar bij nader inzien bleek deze locatie een ongelukkige keuze. In een gebied met diverse militaire bases, wekte de voortdurende toestroom van kisten argwaan. Diverse malen werd Lehning door de politie ondervraagd. Besloten werd elders een locatie te zoeken. Het werd Oxford. In oktober 1939 werd Lehning benoemd tot directeur van de Engelse poot van het instituut, wat niet alleen een opslag voor de overgebrachte archieven moest worden, maar een volwaardige afdeling van het IISG.

Na de inval in Nederland nam de Duitse bezetter het IISG over en begon zij de overgebleven collecties van Amsterdam naar Duitsland en Polen te vervoeren. Nog tot het eind van de jaren vijftig kwamen uit Duitsland kisten retour die door de bezetter waren meegenomen. Ook een gedeelte van Lehnings eigen archief (onder meer het archief van het Nederlandse Sacco & Vanzetti-Comité), verpakt in 24 blauwe kisten met het opschift A.M.L., verdween naar Duitsland of Polen. Tot op heden zijn deze kisten, of de inhoud ervan, niet teruggevonden.

De Duitse bezetting van Nederland betekende voor de branch in Oxford dat zij het zonder financiële middelen uit Nederland moest stellen.

Arthur Lehning kon op dat moment voor het instituut weinig meer doen. Hij was op 16 mei 1940 door de Britse autoriteiten gearresteerd (vanwege zijn Duitse nationaliteit) en werd met duizenden anderen, Duitsers, Italianen en Oostenrijkers, waaronder ook vele joodse vluchtelingen, geïnterneerd. Met politieke opvattingen werd daarbij geen rekening gehouden. Na een kortstondig verblijf in kampen bij Oxford en Liverpool, werd Lehning overgebracht naar het eiland Man, waar een veertigtal geconfisqueerde vakantiepensions tot interneringsgebied was getransformeerd. In januari 1941 werd hij vrijgelaten, waarna hij naar Oxford terugkeerde. Daar vernam hij de dood van zijn jeugdvriend H. Marsman. Deze had in het begin van de oorlog geprobeerd via Frankrijk met een schip naar Engeland te komen, maar in het Kanaal was het schip getorpedeerd. Lehning beschreef zijn gevoel later als: 'de mededeling zonk in mij als lood in de mist'.

De vestiging van het IISG in Oxford was in wezen niet meer dan een veredelde opslag. Zonder financiën kon Lehning niet uit de voeten. Hij voorzag in zijn onderhoud door te gaan werken bij het Research Department van de BBC. Ook sprak hij in uitzendingen van de Nederlandse sectie van de BBC. In 1942 ging hij werken bij het Political Intelligence Department van het Engelse Foreign Office, waar hij rapporten schreef over de economische en financiele situatie in de door Duitsland bezette gebieden. In 1943 stapte hij over naar het Office of War Department, afd. Low Countries van de Amerikaanse regering.

In 1944 was hij betrokken bij het Londense Comité tegen het Neo-Fascisme. Dit comité, dat bestond uit Nederlandse journalisten, was opgericht door H.A. Gomperts en Jacques Gans, toen deze achter de plannen van de Nederlandse regering kwamen. In die plannen zou na de oorlog de democratie opgeschort worden, het parlement buiten werking worden gezet en Nederland voorlopig onder militair gezag komen te staan. Niet alleen was Lehning betrokken bij de opstelling van het beginselprogramma van het comité, onder het pseudoniem J. van der Capellen (naar de achttiende eeuwse democraat), maar ook bekritiseerde hij in *The Tribune* fel de plannen van de Nederlandse regering. Omdat hij niet de Nederlandse nationaliteit bezat, ondertekende hij uiteindelijk de beginselverklaring niet.

Al voor de oorlog was hij na een toevallige ontmoeting in de bibliotheek van het British Museum, bevriend geraakt met de historicus Gerald Brenan. Deze werkte aan een studie over ontstaan en verloop van de Spaanse burgeroorlog, later gepubliceerd als *The Spanish Labyrinth* (1943). Gedurende zijn tijd in Engeland bleven Lehning en Brenan voortdurend in contact. Lehning hielp Brenan een eind op weg met diens hoofdstuk over Bakoenin en gaf Brenan waardevolle aanwijzingen voor zijn boek.

Lehning bleef tot 1947 in Engeland. Van 1945 tot 1947 werkte hij als Chef de Bureau op de documentatieafdeling van de Nederlandse ambassade. Zijn aanvragen voor de Nederlandse nationaliteit werden echter voortdurend afgewezen, waarop hij de Engelse nationaliteit aannam.

Bij zijn terugkomst in Nederland ging hij weer voor het IISG werken. Daar wijdde hij zich aan wetenschappelijk werk, met name de zeer omvangrijke *Archives Bakunine*, een thematisch overzicht van het verzameld werk van de Russische revolutionair, waarvan uiteindelijk acht delen zouden verschijnen.

De Tweede Wereldoorlog was voor Lehning, zoals voor vele anarchisten, een breuk met het verleden. Een internationale anarchistische beweging bestond niet meer, organisaties waren opgehouden te bestaan, kameraden verdwenen of geëmigreerd naar de Verenigde Staten, revolutionaire perspectieven in rook opgegaan. Het was wellicht symbolisch voor die breuk, dat Lehning in 1945, meteen na de oorlog, het Müller in zijn naam liet vallen.

LITERATUUR

Bert Altena, Arthur Lehning (1899-2000) in: *De AS 144*, winter 2003; Toke van Helmond, From one brigand to another. Gerald Brenan en Arthur Lehning, een vriendschap, in: Toke van Helmond, J.J. Oversteegen (red.), *Voor Arthur Lehning*, Gerards & Schreurs, Maastricht 1989; Maria Hunink, Jaap Kloosterman, Jan Rogier (red.), *Voor Arthur Lehning*, Het Wereldvenster, Baarn 1979; Maria Hunink, *De papieren van de revolutie*, IISG, Amsterdam 1986; Arthur Lehning, *Spaans dagboek & Aantekeningen over de revolutie in Spanje*, 2e dr., Ithaka / De Vooruitgang, Lys St Georges / Amsterdam 2006; Martin Smit, De eeuw van Arthur Lehning, in: *Nieuw Letterkundig Magazijn*, december 1999.

NOGMAALS DE SCHRIJVER BA KIN

In het artikel van Jan Bervoets over de Chinese schrijver Ba Kin (*De AS* 157: Schrijvers & anarchisme) komt op pagina 5 aan de orde dat Mao met Lin Piau en zijn 'Bende van Vier' de Culturele Revolutie organiseerde. Het jaartal moet 1966 zijn in plaats van 1956.

Ook het jaar waarin Ba Kin door roodgardisten werd aangevallen (pagina 5) is 1966; de datum van die aanval is dus 16 augustus 1966.

WANKELENDE WEERLOOSHEID

Over christenanarchist Felix Ortt

André de Raaij

Felix Ortt (1866-1959) was zonder twijfel de meest productieve en spraakmakende christen-anarchist van Nederland. Van beroep was hij aanvankelijk waterstaatkundig ingenieur; hij ontwikkelde een berekeningsmethode voor het getij van de Nederlandse kust (de methode Ortt-De Bruin), die tot 1985 in de door hem ontwikkelde vorm gebruikt is. De oorspronkelijke tabellen zijn nog in beslag genomen door de bezetter als zijnde van strategische waarde. Bekeerd tot het christen-anarchisme geeft hij zijn werk bij Rijkswaterstaat op; hij wilde niet te maken krijgen met mogelijk werk aan de oorlogshaven Den Helder. Hij was lid van de kolonie van de Internationale Broederschap te Blaricum (1902-1903); bestuurder respectievelijk redacteur bij de Vereeniging Gemeenschappelijk Grondbezit; onvermoeibaar propagandist voor het vegetarisme, beheerder van het Vegetarisch Bureau, een bibliotheek en vraagbaak; nauwlettend volger van en ijveraar tegen vivisectie; spiritist; oprichter (met Lod. Van Mierop) van een humanitaire school waar hij tot op hoge leeftijd aan verbonden is gebleven; redacteur van de christen-anarchistische bladen Vrede *respectievelijk* De Vrije Mensch*; activist in de Rein Leven beweging; en naast dit alles publicist op het gebied waar filosofie, theologie, parapsychologie en natuurwetenschap elkaar ontmoeten. En deze opsomming is niet volledig.*

Als Nederland bezet wordt in mei 1940 is Felix Ortt nog net niet 74. Hij mag dan al gerust een veteraan genoemd worden, maar het rustig aandoen was niet aan hem besteed. Hij zou tot zijn einde in 1959 actief blijven op het gebied van vooral humanitair onderwijs, vivisectiebestrijding, vegetarisme en spiritisme, en op het filosofisch gebied dat dit alles synthetiseerde. Hij had zijn filosofisch stelsel, het *pneumat-energetisch monisme*, ontwikkeld, in de geest waarvan hij bleef schrijven en dat hij ook bleef uitwerken tot kort voor zijn dood. Zijn filosofie was door recensenten in gelijkgeschakeld Duitsland verwelkomd, en er werd door hen een Duitse vertaling aangekondigd van zijn inleiding in deze filosofie, die goed verenigbaar leek met de nieuwe Duitse staatsleer – vonden zij. Van die vertaling is niets gekomen, omdat in ieder geval de schrijver er nogal anders over dacht.

Een valse vriend bleek ook de arts IJ. Hettema, met wie hij had samengewerkt in de Nederlandse Vereniging voor Natuurgeneeswijze. Ortt had zich nog ingezet voor nauwe samenwerking tussen Vivisectiebestrijding en Natuurgeneeswijzevereniging, wat tot een breuk in de vivisectiebestrijdingsbeweging had geleid. Hettema was een van de initiatiefnemers van de bundel ter gelegenheid van Ortts zeventigste verjaardag, in 1936. Hettema koos de zijde van de bezetter. Hij wilde nog iets moois maken van Ortts vijfenzeventigste verjaardag, maar Ortt liet weten dat het geen tijd voor feesten was. Het was tijd om te werken, meer dan ooit, en gelukkig kon hij dat nog. Het zou niet meer goed komen tussen Hettema en Ortt – en Hettema had zijn zoon nog wel Felix (levensjaren: 1931-2002) genoemd.

In januari 1949 werd Hettema alsnog gearresteerd na een lange periode ondergedoken te hebben gezeten. Hij had het geschopt tot SS-Stabarzt aan het front. Ook in de naoorlogse periode zou hij blijven schrijven over natuurgeneeswijze. Zijn zoon Felix trouwens ook.

De meeste geschriften waar Ortt tijdens de bezetting aan gewerkt heeft zijn pas na de bevrijding verschenen. De bezetter zou ze wellicht onschuldig hebben gevonden, maar publicatie tijdens de bezetting vereiste ook instemming met de bezettende macht. Ortt heeft onderduikers gehuisvest zonder dat het in de gaten liep, aan de Bosstraat in Soest. Dit kan alleen verteld worden op grond van een persoonlijke mededeling van iemand die daadwerkelijk ondergedoken heeft gezeten bij Ortt, het is na de bezetting nooit aan de grote klok gehangen, al helemaal niet door Ortt zelf. En zijn religieus-anarchistische gezindheid lijkt niet veranderd. Toch – als hij de gedachte van de weerloosheid nog eens overweegt blijkt de bezetting iets teweeg gebracht te hebben. Hij kan zich voorstellen dat hij, als hij jonger zou zijn geweest, misschien wel aan het gewapend verzet zou hebben meegedaan – een nogal ingrijpend verschil met het zo lang gepropageerde de-andere-wang-toekeren, zo kenmerkend voor het christen-anarchisme (en in feite een voorschrift aan allen die zich op Christus beroepen). Ortt motiveerde deze keuze voor als hij jonger zou zijn geweest met de jodenvervolging, die wel bijzonder kwaadaardig was geweest.

Daar is niets op af te dingen. Maar het is de vraag of het de enige reden is geweest. De opmerking was al tamelijk ongewoon persoonlijk maar wellicht verzwijgt Ortt hier iets. Zijn zoon Felix Dono, geboren in 1907 uit zijn vrije huwelijk met Tine Hinlópen, was stuurman-marconist, en was in dienst getreden bij de Britse geheime dienst bij de bezetting. Op 12 maart 1942 werd hij gedropt bij Katwijk, op 23 mei 1942 werd hij door de beruchte Anton van der Waals uitgepeild en opgepakt. Op 30 april 1944 werd hij met een aantal anderen, slachtoffers in het Englandspiel, 'bij een vluchtpoging doodgeschoten' in concentratiekamp Rawicz in Polen. Het ontbreken van iedere wrok of wraakzucht, of van persoonlijk verdriet, in Ortts vele naoorlogse geschriften, wordt vanuit dit oogpunt een opmerkelijk gegeven. Wellicht heeft zijn naar zijn zeggen steeds groeiende zekerheid over het voortbestaan na de dood hem geholpen het verlies te dragen.

SUCCESVOL VERLOPEN PINKSTERLANDDAGEN

Ondanks de wat mindere weersvoorspellingen kwamen er met Pinksteren toch zo'n 500 bezoekers naar het jaarlijkse festival op het anarchistisch kampeerterrein in Appelscha. Zo presenteerde GroenFront! haar nieuwe campagne Shut Them Down! De inzet betreft het tegengaan van de bouw van maar liefst vijf nieuwe steenkolencentrales in Nederland om zodoende een start te maken met een anarchistische versie van de energierevolutie die noodzakelijk is. De lezing van de Amerikaan Peter Gelderloos bleek gedegen en kreeg opvallend veel waardering. De wijze waarop hij geweldloosheid als strijdmiddel kritiseerde, was echter eerder genuanceerd dan controversieel.

Volgend jaar is er sprake van een jubileumjaar waarin het 75-jarig bestaan van het anarchistische terrein 'tot Vrijheidsbezinning' zal worden gevierd. De organisatie beschikt overigens over een prachtige website waarin ondermeer een archief in is opgenomen dat terug gaat tot 1997: www.pinksterlanddagen.nl (AH)

EEN ANARCHIST EN DE BESTUURLIJKE ELITE

Anton Constandse in de gijzelaarskampen

Hans Ramaer

Na Domela Nieuwenhuis was Anton Constandse (1899-1985) waarschijnlijk de bekendste anarchist en vrijdenker in Nederland. Als fulltime anarchistisch en atheïstisch propagandist en publicist was hij in de periode tussen de beide wereldoorlogen onvoorstelbaar actief.
Hoezeer Constandse ook de invloed van economische factoren op de maatschappelijke ontwikkelingen onderkende, een louter materialistische visie schoot volgens hem tekort om sociale en politieke processen te kunnen duiden. Al in de jaren twintig beschouwde hij de godsdienst als het grote kwaad in de samenleving, vijandig aan de individuele vrijheid en menselijkheid. En in die strijd tegen religie en voor atheïsme beriep hij zich op Sigmund Freud die geloven voor 'een zielkundige afwijking' hield. Rationele opvoeding en zelfkennis moesten volgens Constandse leiden tot een wereld zonder vrees voor god en autoriteit.

Maar Freud sprak hem ook aan om een andere reden, en wel vanwege diens analyse van het verband tussen militarisme, oorlog en doodsdrift enerzijds en erotiek anderzijds. Halverwege de jaren dertig ontdekte Constandse ook Wilhelm Reich die uiteenzette dat de crisis van die tijd niet alleen politiek en economisch was, maar ook seksueel, waarvan het fascisme maximaal profijt trok. Het kapitalisme, de hiërarchische maatschappijstructuur, het patriarchale gezin en de onderdrukte seksuele lustbeleving hingen nauw met elkaar samen.
De angstige massa vluchtte in het fascisme of nationaalsocialisme, volgens Constandse 'een product van seksuele ontaarding, van infantiele angst en redeloze driften… van opstand tegen de moderne cultuur en van de vlucht uit de realiteit in de ziekelijke verbeelding'.
Terwijl de vrije gedachte, het antimilitarisme en het anarchisme de hoekstenen bleven van zijn denken nam na het aan de macht komen van Hitler de bestrijding van het fascisme een steeds prominentere plaats in. In de periode 1933-1938 schreef hij behalve een boekje tegen de rassenleer, tien brochures tegen Hitler, Mussolini en Franco.
Door het succes van de franquisten in Spanje en de opmars van Hitler-Duitsland, afgezet tegen een onmachtige arbeidersklasse die in de rug werd aangevallen door het 'rode fascisme' van Stalin, sloeg bij Constandse de zwaarmoedigheid toe. Het kristallisatiepunt van die teloorgang van de hoop op betere tijden werd de Spaanse burgeroorlog. 'Toen bleek het nodig,' zo verklaarde hij later, 'de staatloze idealen van het anarchisme op te offeren aan het verzet van het fascisme.' Zijn pleidooi om in die situatie het gewapende Spaanse anarchosyndicalisme te steunen sloeg niet meer aan in een land waar het merendeel van de anarchisten zijn eigen weg ging. Bovendien bleven vele Nederlandse anarchisten strikt vasthouden aan het beginsel van de geweldloosheid.
Gedesillusioneerd trok hij zich eind 1938 terug uit de anarchistische beweging. Maar het was geen afscheid van het

anarchisme als idee, want in dat zelfde jaar verscheen zijn *Grondslagen van het anarchisme*. In dat boek schetste Constandse hoe een anarchistische samenleving er idealiter uit zou kunnen zien. Het vormde een waardig afscheid van het anarchistische milieu en was tegelijk een paradox, omdat hij het vertrouwen dat het anarchisme zich tot een kracht van betekenis zou ontwikkelen, definitief verloren had. Het ging zelfs nu niet meer om socialisme of kapitalisme maar om liberale democratie of fascisme. Immers, als er geen liberale democratie zou zijn, geen verlichte elite, ontbrak ook de ruimte voor radicalere ideeën.
Toen in mei 1940 Duitse troepen Nederland binnenvielen was Constandse niet verbaasd. De oorlog had hij zien aankomen. In een interview zei hij daarover: 'Ik kon niet meer geloven aan vrede, niet aan revolutie, niet aan een algemene werkstaking die de oorlog zou verhinderen'.
Op de ochtend van 7 oktober 1940 werd Constandse door de Duitsers opgepakt. Het volgende adres waar de overvalwagen stopte was dat van Willem Drees. In totaal werden er 110 mannen als gijzelaars naar het concentratiekamp Buchenwald afgevoerd. 'Allen vertegenwoordigen een begrip', schreven de kranten. De groep bestond uit hoge ambtenaren, politici, plaatselijke notabelen, hoogleraren. Constandse was de enige radicaal links van de sociaaldemocraten. Achteraf, schreef hij later, was het nog een geluk zo vroeg te zijn geïnterneerd als gijzelaar; als politiek gevangene was mijn lot veel harder geweest.
In Buchenwald waar hij tot november 1941 werd vastgehouden, behoorde Constandse tot een groep van ruim driehonderd gijzelaars die relatief bevoorrecht waren. Zij hadden 'internationale status' en werden daardoor bezocht door het Rode Kruis en het Zweedse gezantschap, mochten post ontvangen en maandelijks een voedselpakket, en mishandeld werden zij niet. Dat neemt niet weg dat de geïnterneerden voddige gevangenispakken droegen en alleen droog brood en waterige soep te eten kregen.
Constandse, Drees en de andere gijzelaars bevolkten een enclave in Buchenwald, die de naam 'de gouden hoek' droeg. Ondanks hun geprivilegieerde behandeling waren zij echter dagelijks getuige van de ellende die zich in het kamp afspeelde. 'De verschrikkelijkste aanblik', schreef Constandse vele jaren later, 'boden in de zomer van 1941 tweeduizend Häftlinge, die uit een ander kamp naar Buchenwald waren vervoerd om er te sterven, dertig of veertig per dag, en die geïsoleerd waren omdat ze waren ingeënt met smetstoffen om als proefkonijnen te dienen. Tragisch was het lot van de bijna vierhonderd joodse landgenoten die na de Amsterdamse Februaristaking aankwamen. Na korte tijd waren er al vijftig overleden, de overigen werden naar Mauthausen vervoerd waar ze geliquideerd zijn.' 'De joden werden dan ook verreweg het slechts behandeld', herinnerde Drees zich. 'Een van de SS-mannen zei eens: "Eerst komen de Duitsers, dan de dieren, daarna de Polen en ten slotte de joden."'
In het algemeen is Constandse altijd terughoudend geweest over zijn persoonlijke leven. Die terughoudendheid gold eens te meer voor de oorlogsjaren. Slechts een enkele keer, bijna terloops, vertelde hij iets over zijn kampervaringen. Zo is er het indrukwekkende artikel in 1961 in het *Algemeen Handelsblad*,

nadat hij eerder met zijn vrouw, Gerda van der Gaag, Buchenwald had bezocht. En kort voor zijn dood vertelde hij in een gesproken essay hoe bevoorrecht de gijzelaars in Buchenwald waren vergeleken bij de 'gewone' gevangenen: 'Eenmaal ontmoette ik een oude uitgeputte Häftling die uit ons blok een zak met puin moest weg dragen. Een snauwende scheldende Scharführer verbood ons hem te helpen. Maar ik hoorde nog de matte woorden van de gevangene: Dit is niet zwaar. Het leven is zwaar. Het leven.'

Bij mijn weten sprak Constandse maar één keer uitvoerig over zijn kampervaringen, al had hij er ook eerder in *De Gids* over geschreven. Dat was in 1982 met Sytze van der Zee, die ook met andere voormalige gevangenen sprak. *De gouden hoek van Buchenwald* heet deze bundel interviews. In Buchenwald – en later van eind 1941 tot september 1944 in Haren en St. Michielsgestel – leerde hij politici als ex-minister van Justitie Donner en de sociaaldemocraten Drees en Van der Goes van Naters kennen, hoogleraren als Huizinga en Geyl, Pos, Logeman, Goudriaan en Lieftinck, de violist Jo Juda en de literatuurcriticus dr. P.H. Ritter jr., en ook mr. Robert Baelde die later gefusilleerd zou worden.

Ik denk dat Constandse in de jaren temidden van Nederlands bestuurlijke elite ervaren heeft dat 'klassevijanden' aimabele mensen kunnen zijn, vaak moedig en karaktervol en sociaal voelend soms. In ieder geval heeft hij toen zaken leren relativeren en mensen leren waarderen – Drees bijvoorbeeld met wie hij veel contact had – zonder dat hij zijn libertaire ideeën verloochende. Over zijn anarchisme werd niettemin nauwelijks gesproken, des te meer werd er gediscussieerd over filosofie en cultuur. Zo gaf hij er Spaanse les, hield lezingen (over Heine, Nietzsche, Montaigne en Ortega y Gasset) en organiseerde hij wedstrijden. Vele jaren later zei Van der Goes van Naters daarover: '(Constandse was) een engel van een man. Wat hij wel niet allemaal voor ons deed. We zeiden in het kamp: hij is de enige echte christen hier… Hij was anarchist. Maar wat dat betekende heeft hij me nooit duidelijk kunnen maken.'

In september 1944 werd de groep verplaatst naar Vught om op transport gesteld te worden naar Duitsland. De goederentrein stond klaar maar er was geen tractie beschikbaar. De Engelsen schoten elke locomotief stuk die ze in het vizier kregen. Het waren angstige dagen. Maar toen besloten de Duitsers dat het kamp Vught gereed moest zijn om krijgsgevangenen op te nemen, de gijzelaars werden weggestuurd. In drie dagen keerde Constandse te voet terug naar Den Haag. En toen moest de hongerwinter nog komen.

Tijdens zijn gevangenschap had Constandse ook kennis gemaakt met de vroegere hoofdredacteur van het *Algemeen Handelsblad*, vanouds een deftig liberaal dagblad die hem vroeg om na de oorlog redacteur te worden. De krant was in de oorlog zwaar gecompromitteerd geraakt en de redactie moest gezuiverd worden. Constandse was van 1945 tot aan zijn pensionering in 1964 chef van de buitenlandredactie. Gezien zijn anarchistisch verleden was hij er een vreemde eend in de bijt. Maar men gaf hem vrijwel geheel de vrije hand en werd er gerespecteerd als kenner van de internationale politiek.

'De oorlog', zei hij eens, 'heeft mijn leven in tweeën verdeeld.' Hij had een streep gezet onder zijn propagandistische activiteiten, had ook geen contact

meer met de anarchistische beweging. Slechts korte tijd, in 1946, leverde hij nog bijdragen aan het links-socialistische weekblad *De Vlam*, de naoorlogse voortzetting van het illegale blad *De Vonk*. Wel was hij als medewerker zeer actief in de vrijdenkersbeweging, daarnaast was hij betrokken bij het Humanistisch Verbond, waarvoor hij vanaf 1949 radiolezingen verzorgde. En in de eerste helft van de jaren vijftig was hij eindredacteur van het orgaan van de seksuele hervormers, de NVSH; ook gaf hij kadercursussen.

Door Provo en mei 1968 herleefde zijn betrokkenheid bij de idealen van het anarchisme. Zo raakte hij na drie decennia zelfs weer enigszins betrokken bij de verjongde anarchistische beweging. Als mederedacteur van *De AS*, in de periode 1973-1984, had Constandse grote invloed op de politieke lijn van het blad. Zijn opvatting was dat een allesomvattende revolutie in de huidige omstandigheden een illusoire verwachting is, maar dat dit anarchisten niet behoeft te weerhouden van politieke activiteiten op het terrein van ethiek en filosofie, kunst en cultuur, alsmede van acties tot verbetering van verhoudingen in het gezin, op de school, en in de bedrijven. Hij noemde dit 'reformistisch anarchisme', en ik ben er van overtuigd dat die pragmatische visie op het stap voor stap werken aan libertaire idealen binnen de context van een kapitalistische samenleving deels berustte op zijn ervaringen in de gijzelaarskampen en de intensieve omgang daar met politiek andersdenkenden.

LITERATUUR

Ilse N. Bulhof, *Freud en Nederland. De interpretatie en invloed van zijn ideeën* (Baarn 1983) - Anton Constandse, *De bron waaruit ik gedronken heb. Herinneringen* (Amsterdam 1985) – W. Drees, *Van mei tot mei. Persoonlijke herinneringen aan bezetting en verzet* (Assen 1959) – Bert Gasenbeek, Rudolf de Jong, Pieter Edelman (red) *Anton Constandse, leven tegen de stroom in* (Breda/Utrecht 1999) – A.L. Constandse zeventig jaar, *De Gids* (nr. 6/7-1969) – John Jansen van Galen, De tachtigjarige oorlog van Anton Constandse, *Haagse Post* (4 augustus 1979) – Rudolf de Jong, Anton Constandse en het Nederlandse anarchisme, *De Gids* (nr. 9/10 -1985) – Hans Ramaer, *Het individualisme van Anton Constandse* (Moerkapelle 1995) – Marijke Verduijn, Sietske van Weerden (red), *Getuigen van een generatie* (Zoetermeer 1992) – Sytze van der Zee, *De gouden hoek van Buchenwald. Gesprekken met oud-gevangenen* (Alphen aan den Rijn 1982) – René Zwaap, Anton Constandse. Neutraal tegenover niets, *De Groene Amsterdammer* (22 september 1999).

ANARCHISTEN, FASCISME EN COLLABORATIE*

Over de broers Joop en George Oversteegen

Jan Nijdam

C.I. No. 16332 (GEHEIM), 's Gravenhage, 8 Januari 1935.
Uit betrouwbare bron wordt het volgende medegedeeld uit de Nationaal Socialistische Beweging (N.S.B.). Sedert eenige maanden heerscht er bij de leiding van de N.S.B.-kringen den Haag Oost en West onrust over een binnengekomen bericht, als zouden de anarchisten en radencommunisten constateeren, dat zij te klein in getal zijn om eventueel een revolutie te brengen, door te voeren en daarom zich zouden gaan interesseeren voor de N.S.B. Volgens den mededeeler zou er in de N.S.B. bekend zijn, dat deze revolutionnairen op allerlei manieren in de N.S.B. zullen treden, deze zullen gadeslaan en eventueel onder de leden onrust verwekken. De N.S.B. zal dus door hen worden gebruikt om, zoo mogelijk een revolutionnaire situatie te scheppen. Er is geconstateerd dat er steeds meer links georienteerden op de openbare vergaderingen worden gesignaleerd. Een en ander wordt aan de leiding door overgeloopen communisten gerapporteerd.
(Nationaal Archief, Den Haag: 2.13.70; Generale Staf; Algemeen Hoofdkwartier, 1914-1940; 1574, GG6, 491, NSB, 1935: 16332aPDF).

Anarchisten en fascisme. Verhalen zijn er genoeg, niet alleen van de autoriteiten – zoals in dit geval van een agent van de Centrale Inlichtingsdienst, maar ook uit de gelederen zelf. Harde feiten zijn er echter des te minder over deze vrijdenkers die al vóór of tijdens de oorlog de kant van het nationaal-socialisme zouden hebben gekozen, dat conform zijn totalitaire ideologie juist de vrije gedachte aan banden wilde leggen. Dat ze er geweest zijn is buiten kijf, maar dat ze er in groten getale waren zoals wel wordt beweerd is een mythe, zoals ook Hans Ramaer in *De AS* 151 al betoogde. Zeker wat de politieke collaboratie betreft. Rekening houdend met de beperkte omvang van de anarchistische beweging eind jaren dertig kunnen het er al niet al te veel zijn geweest, aldus Ramaer. Maar daaraan voegt hij toe dat het vaak niet de minsten waren: 'Soms waren ze zelfs afkomstig uit bekende anarchistische families'.

'Die hele familie van vaders kant is interessant. Ze rookten niet, ze dronken niet en ze hadden allemaal een anarchistische inslag', aldus Freddy Oversteegen over haar grootvader Pieter Wilhelmus Oversteegen. Een gedreven anarchist, die begin vorige eeuw meer dan zijn steentje bijgedragen heeft aan de libertair-socialistische beweging in Nederland. Zo dreef hij met een tiental geestverwanten een coöperatieve borstelfabriek en was hij begin vorige eeuw secretaris van een aantal borstelmakersverenigingen. Ook vervulde hij diverse bestuurlijke functies in organisaties als het NAS, de revolutionaire vakorganisatie.
Die ideologische bevlogenheid betrof niet alleen de professionele activiteiten van Oversteegen. Ook de opvoeding van de in totaal elf kinderen in het gezin Oversteegen werd gezien als een voorbereiding op de grote maatschappelijke omwenteling die er stond aan te komen. Het verzet tegen de bestaande kapitalistische maatschappij ging zelfs zover dat de kinderen, voor zover dat praktisch mogelijk was, van school werden gehouden. Hun kennis dienden ze thuis op te doen via de uitgebreide bibliotheek die Oversteegen met ideologische precisie opgebouwd had.

LUDIEK

Bij een aantal van hen viel het revolutionaire zaad in vruchtbare aarde. Vier zonen zouden in de voetsporen treden van hun vader, in een enkel geval zelfs met hem samenwerken. Dat betrof George Oversteegen (1902-1989), die lid wordt van het Vrije Jeugd Verbond en in 1921 betrokken is bij acties rond de VJV'er en dienstweigeraar Herman Groenendaal. In 1925 is hij de centrale figuur achter de actie van de Mokergroep Amsterdam, de Vrije Groep Santpoort en de A.Ga. Amsterdam om Piet Kooijman en Leen van der Linde kandidaat te stellen voor de Tweede-Kamerverkiezingen dat jaar. Punt 1 van het verkiezingsprogramma is: 'Afschaffing van het parlement, directe slooping van den staat'.
In 1927 is hij met zijn vader een van de oprichters van de Anti-Stemdwangpartij, die datzelfde jaar nog op het nippertje een zetel in de Haarlemse gemeenteraad weet te verwerven. De entree van George op klompen en met hoge hoed in de gemeenteraad heeft een hoog grappen- en grollengehalte, wat tot zijn standaardrepertoire zal blijven behoren. Ook met zijn ludieke acties tijdens raadsvergaderingen heeft hij in ieder geval de lachers op zijn hand. Zo eist hij op zeker moment een hoofdelijke stemming, om zich vervolgens zelf van stemming te onthouden.
Niet iedereen blijkt van zijn ludieke acties gediend. Vooral de communisten hebben het op hem en zijn 'contra-revolutionaire spel' voorzien. Het mag dan ook verrassend heten dat George in 1930 lid wordt van de CPH, waarvoor hij het jaar erop in de gemeenteraad herkozen wordt. September 1931 valt hem zelfs de eer te beurt een communistische scholing te ontvangen in Moskou. Daarvoor is Oversteegen echter niet de ideale man, constateert Henk Gortzak, die hem vergezelt op de geheime reis naar de Russische hoofdstad. 'Zo had George op weg naar het Liebknechthuis, zijn Duits oefenend, luidruchtig doen weten waar we heen gingen en waarom', aldus Gortzak.
Het verblijf in Moskou op de Leninschool wordt een debacle doordat de schoolschuwe Oversteegen vastloopt in de communistische kadaverdiscipline. Bovendien treft de stalinistische terreur niet alleen de eigen bevolking, ook buitenlandse kameraden zijn niet veilig voor de communistische zuiveringsdrang. Van de ene op de andere dag verdwijnen medecursisten. Een verklaring voor hun absentie wordt niet gegeven, wat de onzekerheid bij de achterblijvers alleen maar groter zal hebben gemaakt. In september 1932 zit zijn tijd erop en keert hij een illusie armer terug in Haarlem, waar hij zich weer bij de kameraden voegt. Het heilige vuur is echter gedoofd, zeker wanneer hij vijandig bejegend wordt als hij over de dage-

*Dit artikel is gebaseerd op mijn doctoraalscriptie *De NSNAP-Kruyt: een nationaal-socialistische splinterpartij in Nederland (1933-1941) oftewel: van kwaad tot erger…* (VU Amsterdam 1986) en op gesprekken met Arthur Stam in 1992.

lijkse praktijk in Moskou vertelt. In 1934 zet George Oversteegen een punt achter zijn linkse loopbaan, toevallig hetzelfde jaar dat ook zijn broer Joop het roer radicaal omgooit.

DE PLOEG

Joop Oversteegen (1900-1994) is evenals George na de Eerste Wereldoorlog actief lid geworden van het VJV, maar de wegen van beide broers lopen al snel uiteen. Joop is vanaf 1924 in de contreien rond Eindhoven te vinden, waar hij met zijn broers Wim en Ferdinand in de landbouwkolonie De Ploeg in Best terechtkomt. Het is een coöperatieve productie- en verbruikersvereniging, die in 1920 door idealistische pioniers op christensocialistische grondslag was opgericht. Door het chronische geldgebrek wordt dit idealisme echter al snel minder en de coöperatieve idee verwatert – eigenbelang wordt voor velen de drijfveer. Vanaf 1925 wordt De Ploeg meer en meer een anarchistische kolonie, met de drie broers Oversteegen als drijvende kracht erachter.

Vier jaar later zien de Noord-Hollanders zich echter gedwongen de kolonie te liquideren. De tegenwerking van kerk en kapitaal is te groot. De bedrijfspolitie van Philips doet regelmatig op vage gronden invallen in samenwerking met de reguliere politie en door publicaties in de pers worden de bewoners gecriminaliseerd. Wanneer de banken dan ook nog weigeren een lening te verstrekken om de hypothecaire schuld te voldoen, is het einde definitief. Wim en Ferdinand vestigen zich in Eindhoven, waar ze nog een vooraanstaande rol in de CPN zullen spelen. Joop was in 1927 al naar de Lichtstad verhuisd en daar participant geworden in een coöperatie van drie groentewinkels en een kruidenier. Een project dat in 1932 stukloopt op de realiteit van de crisisjaren, waarop Joop de reis terug naar Santpoort aanvaardt.

Treedt George pas tijdens de oorlog tot de NSB toe, Joop is vanaf september 1933 nauw betrokken bij deze nationaal-socialistische partij, die overigens ideologisch ver afstaat van de Duitse nationaal-socialistische Hitler-partij. Op 3 januari 1933 is in het naburige IJmuiden een staking uitgebroken onder zeelieden tegen het voornemen van de reders een loonsverlaging van 15 procent door te voeren. Doordat een groot deel van de bevolking afhankelijk is van de visserij slaat de armoede toe wanneer de staking voortduurt. Op 11 juli moeten de stakers hun verzet opgeven ondanks de steun van het NAS en wordt de staking beëindigd. IJmuiden telt dan inmiddels vierduizend werklozen, terwijl 150 van de rond 200 trawlers zijn opgelegd. Al met al een vruchtbare bodem voor politieke onrust, waarbij zowel links als rechts garen denken te kunnen spinnen. Vooral de nog jonge NSB doet van zich spreken. De plaatselijke voorman K. Tusenius weet binnen korte tijd de NSB in IJmuiden van enkele propagandisten uit te bouwen tot een partij met 700 leden. Aan fanatisme ontbreekt het ze niet. Joop Oversteegen hoort ze 's nachts oefenen met het pistool boven het lawaai van de branding uit.

Om de arbeiders aan zich te binden wordt een plan uitgewerkt om een eigen vakbond op te richten, waar dan wel iemand aan het hoofd moet staan die bewezen heeft de taal van de arbeiders te spreken. Tusenius nodigt Joop Oversteegen bij zich thuis uit en doet hem een aanbod om gedurende drie maanden het plan uit te werken. 'Daar stelde hij een bedrag van drieduizend

gulden tegenover. Toen een enorm bedrag. Ik moest wel toetreden tot de NSB. Nou, ik dacht: die poen kan slechter besteed worden en dat zaakje laat ik mooi in het honderd lopen', aldus Oversteegen vele jaren later.

De nieuwbakken NSB'er huurt een groot pand aan de Amsterdamse Prinsengracht, stelt zijn eigen staf samen en op 3 januari 1934 ziet de Nationaal Socialistische Werknemers Organisatie (NSWO) het licht. De ledenwerving verloopt voorspoedig en binnen de kortste keren heeft hij zo'n 5000 leden voor de NSWO gewonnen. Voornamelijk anti-fascisten: anarchisten en communisten die het spel met hem meespelen. Bij de NSB wrijft men zich in de handen, maar het enthousiasme slaat spoedig om in argwaan, wanneer de huisadvocaat van de NSB bij een inspectie Oversteegen het vuur na aan de schenen legt. 'Hij begon allerlei vragen te stellen en ik begreep dat ze in Utrecht aan me twijfelden. Hij is een paar keer teruggekomen, de laatste keer om ons royement aan te kondigen en de kantoorruimte voor de NSB op te eisen', aldus Oversteegen. Op 3 maart 1934 wordt in het NSB-blad *Volk en Vaderland* het royement bekendgemaakt van Joop Oversteegen, die echter onverdroten op het fascistische pad voortdendert.

Eveneens begin maart stelt hij zich aan het hoofd van een Nationaal-Socialistisch Arbeidsfront, dat gelieerd blijkt te zijn aan de NSNAP-Kruyt, die alleen wat de derde letter betreft afwijkt van de Duitse NSDAP. Wie lid wordt verbindt zich tevens aan deze nationaal-socialistische splinterpartij, die de radicaliteit vooral zoekt in een rabiaat antisemitisme. 'Liever dood dan jood', om een van de vele voorbeelden daarvan in de partijkrant te noemen. Vele jaren later zegt Oversteegen echter tot zijn daden te zijn gekomen 'om de boel van binnenuit te ondermijnen'.

De partij weet zijn sprekerskwaliteiten te waarderen en al spoedig is hij een veelgevraagd spreker op partijbijeenkomsten, waar Oversteegen zich vooral tegen de NSB afzet. Een onderwerp dat het altijd goed deed in de NSNAP, waar de partij van Anton Mussert als een door en door verjoodste en geliberaliseerde versie van het nazisme werd beschouwd.

Al spoedig echter verlaat Oversteegen de NSNAP-Kruyt, om daarna nog korte tijd knipperlichtrelaties aan te knopen met andere malcontente fascisten. Maar hij houdt het echter al snel helemaal voor gezien, ook al omdat een vroegere medewerker van de NSWO dood wordt aangetroffen in de vijver van het Vondelpark. 'Vermoord door Duitse agenten', zo zegt Oversteegen zeker te weten.

Op de dag van de Duitse invasie wordt hij naar eigen zeggen van zijn bed gelicht en overgebracht naar de gevangenis in Hoorn. Daar zou hij Mussert ontmoet hebben, wat niet kan kloppen omdat de hoofdman van de NSB zich door te vluchten aan arrestatie had weten te onttrekken.

Een jaar later blijkt Oversteegen zich in Noord-Frankrijk te bevinden, waar hij letterlijk zijn steentje bijdraagt aan de bouw van de Atlantikwall, de kustverdedigingslinie in het westen die nazi-Duitsland de adem moet verschaffen om de Sovjet-Unie aan te vallen, wat 21 juni 1941 inderdaad zijn beslag krijgt.

Uit de archieven van het NIOD blijkt dat Joop Oversteegen dan inmiddels lid is van de radicale NSNAP-van Rappard, de op dat moment naast de NSB enig door de Duitsers toegestane partij. Hij

blijkt er de functie van 'Kringambtsleider Propaganda' te bekleden en laat vanuit zijn standplaats Lorient weten 'dat de NSNAP in alle opzichten over mij kan beschikken'. Veel zal dat niet meer om het lijf gehad hebben, omdat de partij in december 1941 verboden wordt door de bezetter, die zijn oog op de gematigder maar grotere NSB heeft laten vallen om het Nederlandse volk warm te laten lopen voor het nationaalsocialisme.

GOLGOTHA

Zijn broer George richt zich na zijn afscheid van het geloof der kameraden op een nieuwe godsdienst, het christendom. 'Drie en dertig jaar na het zien van het eerste levenslicht, mocht ik Zijn groote liefde voor het eerst bewust deelachtig worden', zo schrijft Oversteegen medio 1935 in een brochure die uitgegeven wordt door de christelijke mannenvereniging 'Gij zijt allen broeders'. Dit gezelschap geeft ook een eigen blad uit, *Geloof en Vrijheid* geheten. Dit was de spreekbuis van het 'Werkcomité Dr. O. Schabert', waarvan de Rotterdamse predikant F.J. Krop de voorman was. Het clubblad staat vol aanvallen op de Sovjet-Unie (de communisten worden er zelfs van beschuldigd kinderlijkjes in blikvlees te verwerken), waardoor Oversteegens bekering tot het christendom wellicht beter omschreven kan worden als een manifestatie van religieus gemotiveerd anticommunisme. In brochures als *Van Moscou naar… Golgotha* en *Ik wend mijn schreden van Rusland van heden* doet Oversteegen zijn verhaal over de gruwelen waarvan hij getuige is geweest. In 1937 verschijnt van zijn hand *Moscou zonder Masker*, waarin hij niet alleen de bekende klachten over de bolsjewisten op een rijtje zet, maar ook een waslijst van communistische mantelorganisaties wordt bijgevoegd. Een lijst die later meer waarheid zal blijken te bevatten dan op dat moment door buitenstaanders wordt bevroed.

Pas tijdens de oorlog wordt er weer iets van George vernomen. Zelf zegt hij in het verzet te zijn gegaan, maar het bewijsmateriaal dat hij daarvoor in een naoorlogse brochure aandraagt is flinterdun. Het enige verzetsfeit wat aan hem toegeschreven kan worden is zijn medewerking aan het verzetsblad *Herrijzend Nederland*, dat vanaf september 1944 in de regio Utrecht verspreid wordt en waarvan hij in *De ondergrondse pers 1940-1945* de 'geestelijke vader' genoemd wordt. Waarbij wel aangetekend moet worden dat dit na Dolle Dinsdag was, toen meer collaborateurs zich alsnog bedachten.

In het dagelijkse leven echter kennen de Utrechters Oversteegen niet anders dan als een doorsnee NSB'er, die ronduit voor zijn lidmaatschap uitkomt. Zo was de in Utrecht ondergedoken Henk Gortzak, ooit zijn metgezel in Moskou, door partijgenoten gewaarschuwd dat 'George stinkt'. Hij zou zich ophouden in kringen van landverraders en maakte propaganda voor de 'vrijheidsstrijd tegen het Joods-Bolsjewisme', zelfs voor de gelijkgeschakelde radio. Wanneer Gortzak bij een ontmoeting met een koerierster plotseling oog in oog komt te staan met George doet deze of zijn neus bloedt, waarop Gortzak zich uit de voeten maakt. Later vraagt hij zich af waarom Oversteegen hem niet aangegeven heeft: 'Was hij bang voor zijn eigen hachje? De koerierster immers zou het melden als ik, na de ontmoeting met Oversteegen, gearresteerd zou worden. Wilde hij een alibi tegen beschuldigingen in andere gevallen wél verraad

gepleegd te hebben? Of had hij nog een restje schaamtegevoel?', aldus Gortzak in zijn autobiografie. Uiteindelijk wordt George vanwege zijn gedrag tijdens de oorlog tot een vrijheidsstraf van zeven maanden veroordeeld.

Zijn broer Joop zet na de opheffing van de NSNAP-Van Rappard een punt achter zijn politieke carrière. Tot D-day blijft hij als bouwvakker actief in Frankrijk, waarna hij in het kielzog van de Geallieerde legers in Nederland terugkeert. Hij vestigt zich in het al in de herfst van 1944 bevrijde Eindhoven, waar hij tot zijn dood in 1994 zal blijven wonen. Met de actieve politiek bemoet hij zich niet meer. Slechts als dichter weet hij in Noord-Brabant nog enige bekendheid te genereren.

'VERZET'

George Oversteegen blijkt na het uitzitten van zijn straf nog steeds de oude. Zo meldt *De Waarheid* van 20 december 1947 dat 'de Nederlandse fascisten, die uit hun internering ontslagen zijn, het er niet bij laten zitten'. Volgens het communistische partijblad, toentertijd de grootste krant van Nederland (300.000 abonnees), heeft George Oversteegen samen met de voormalige nazi Bertus Smit en de student Arthur Stam de stichting Friends of America opgericht, die de vriendschap tussen Nederland en de VS moet bevorderen. Uit die FOA komt de 'Vereniging der Neo Woodbrokers' voort die volgens De Waarheid de emigratie naar het fascistische Argentinië propageert. Vooral van oorlogsmisdadigers, zo valt tussen de regels door te lezen.

Toch wordt de soep niet zo heet gegeten als hij opgediend wordt. Volgens Arthur Stam, die als historicus afstudeerde en in 1953 promoveerde op een proefschrift over het marxisme, was FOA een *practical joke* van Oversteegen. Bedoeld om de goegemeente te provoceren, waar Smit met eigen ogen ingetuind was. Deze mocht dan met de oprichting van de eerste NSNAP in 1931 zich de eerste nationaal-socialist van Nederland noemen, naderhand nam hij afscheid van deze ideologie en kreeg zelfs door zijn gedrag tijdens de oorlog een verzetspensioen toegewezen.

Oversteegen ontbindt FOA wanneer de zaak uit de hand dreigt te lopen. Want het moest allemaal wel ludiek blijven. Zoals met de Anti-Stemdwangpartij, die vooral aandacht trok door het onorthodoxe optreden van Oversteegen. Die ASP had echter ook trekjes die doen denken aan de Rapaillepartij, waar anarchisme en pre-fascisme eendrachtig het algemeen kiesrecht belachelijk maakten. Ook de ASP wordt in de volksmond als rapaillepartij aangeduid, waar de medewerking van de anarchist Bertus Zuurbier aan de verkiezingscampagne van de ASP niet vreemd aan zal zijn. Deze Zuurbier werd samen met de zwerver Cornelis de Gelder (Had-je-me-maar) in 1921 in De Amsterdamse gemeenteraad gekozen voor deze Rapaillepartij, een hersenspinsel van Erich Wichman.

Deze was de voornaamste vertegenwoordiger van artistieke bohémiens, die aan de basis stonden van een vorm van fascisme die walgde van de geest van onheroïsch, plat materialisme die volgens hen het wezen van hun tijd representeerde. Dit doorprikken door middel van een neppartij was een van de vormen van verzet die daarbij werden gehanteerd.

Het heeft er alle schijn van dat George Oversteegen zich de rest van zijn leven op dit snijvlak van anarchisme en pre-

fascisme is blijven bewegen. Waarbij hij overigens wel onderkende dat het fascistische element na 1945 beter achterwege kon worden gelaten en dat hij zich diende te beperken tot het ludieke. Zoals hij in 1947 aan de basis staat van de Bond van Wereldburgers, 'in navolging van de Amerikaan Gerry Davies, die probeerde zonder paspoort de wereld rond te reizen', aldus Oversteegen in 1982 in een boekje waarin zijn verzetsverleden breed uitgemeten wordt. Door zichzelf uiteraard, wat de betrouwbaarheid ervan niet groter maakt. 'Na veertig jaren noemen velen zich verzetsheld. Dat komt ook beter uit, want de getuigen zijn dood', aldus eveneens in 1982 zijn nicht Truus Menger-Oversteegen, beter bekend als de vriendin van Hanny Schaft.

Resumerend kan over George gezegd worden dat hij wel heel dicht tegen het fascisme aanschurkte, zelfs lid werd van de NSB in oorlogstijd, wat hem duidelijk als 'fout' bestempelt. Of hij ook fout gehandeld heeft valt echter niet te bewijzen, zoals George zelf ook geen concrete bewijzen kan aanvoeren voor zijn verdediging dat hij tot zijn daden kwam om de boel van binnenuit te ondermijnen. Een fanatieke nazi was hij in ieder geval niet.
Ook Joop Oversteegen heeft aangevoerd dat hij lid werd van foute organisaties om die als infiltrant schade toe te brengen. Wat betreft het resultaat van zijn bemoeienissen met fascistische groeperingen zou het nog waar kunnen zijn ook, ware het niet dat bepaalde feiten een heel ander beeld geven. Joop Oversteegen werd door zijn familie met de nek aangekeken, niet omdat hij voor zichzelf foute keuzes had gemaakt, maar omdat hij zijn zoon Allard tegen diens wil in had gedwongen zich aan te melden bij de SS. In 1942 of 1943 zou hij aan het Oostfront gesneuveld zijn.
Volgens het archiefregister van Eindhoven werd er inderdaad op 27 april 1925 in Best een Allard George Oversteegen geboren. Voor verdere informatie werd ik doorverwezen naar het Centraal Bureau voor Genealogie in Den Haag, waar zijn naam bekend zou moeten zijn als zijn dood op enigerlei wijze gemeld zou zijn. Zijn naam kwam echter ook niet in het kaartsysteem voor.

Toen ik in 1985 per brief bij Joop Oversteegen informeerde wat er van deze verhalen waar was kwam er geen antwoord. Wat te denken geeft omdat hij tot dan toe iedere brief beantwoord had. Zoals hij ook in een tweetal persoonlijke gesprekken altijd even open leek te zijn, om niet te zeggen je de oren van je kop kletste. Voor wat het waard was blijkbaar.

LITERATUUR

Voor Joop Oversteegen zie: Frans Dekker, *Eindhoven 1933-1945. Kroniek van Nederlands Lichtstad in de schaduw van het Derde Rijk* (Haarlem, 1982).
Voor George Oversteegen zie: Robin te Slaa, 'Het Raadsheertje: George Oversteegen' in *Tweede Bulletin van de Tweede Wereldoorlog*. Onder redactie van Perry Pierik en Martin Ros (Soesterberg, 2000); Remmelt Daalder, 'Onze kandidaat die is geen advokaat'. George Oversteegen en de Anti-Stemdwangpartij in de Haarlemse Raad (1927-1930)' in *Haerlem. Jaarboek 1976* (Haarlem, 1977); Remmelt Daalder, 'Necrologie George Oversteegen' in *Haerlem. Jaarboek 1989* (Haarlem, 1990); Henk Gortzak, *Hoop zonder illusies. Memoires van een communist* (Amsterdam 1985).

'VAN ANARCHIST TOT NATIONAALSOCIALIST'

Over de brieven van Wim Mager

Jaap van der Laan

In een nummer van De AS *over de Tweede Wereldoorlog kunnen we niet voorbijgaan aan anarchisten die de verkeerde kant kozen. Net als in Duitsland bleken de fascisten in Nederland ook mensen uit linkse en revolutionair linkse hoek aan te trekken.*
Eind jaren zeventig kwam de toenmalige redactie van De Vrije Socialist *in contact met Wim Mager. Van hem is nooit helemaal duidelijk geworden welke positie hij tijdens de oorlog heeft ingenomen.*

In het zomernummer van 1978 van *De Vrije Socialist*, een uitgave ter gelegenheid van het tachtigjarig bestaan, verscheen een ingezonden brief van de toen 77-jarige Wim Mager. Hierin betoogde deze dat je met geweld en terrorisme een anti-anarchisme-stemming kweekt. Op die eerste brief volgden er meer. Mager schreef in korte beeldende zinnen, in een wat brokkelige spreektaal. Het waren vaak fascinerende herinneringen, korte verhalen, die gedeeltelijk in De Vrije Socialist gepubliceerd werden. Mager vertelde vroeger bij de anarchistische jeugdbeweging De Moker actief geweest te zijn. In verschillende van zijn brieven kom je ook de namen van activisten, bekende en onbekende, uit die beweging tegen. Hij schetst het beeld van een los verbonden groep jongeren, levend aan de rand van de maatschappij (en soms eroverheen), werkloos en graag in conflict met de politie, wars van theoretische discussies en wantrouwend tegen organisaties. Het volgende fragment van Mager gaat over de begrafenis van Klaas Blauw, een jonge anarchist die in 1924 op een tragische wijze de dood vond.

''s Morgens om 5 uur werd er bij mij aan de deur gebonkt. Ik denk direct: Politie, maar dat was gelukkig niet zo. Joh. Homan [waarschijnlijk Johny Homan]*: Wim kom direct, we moeten naar Friesland.*
Wat krijgen we nou?, zei ik. Wat moeten we daar ineens doen?
Ja, zei Joh., doe de deur maar open, dan vertel ik het wel.
Toen Joh. binnen was, trof ik hem bijna huilend aan. En schreeuwde: Ze hebben Klaas Blauw doodgeschoten!
Wat? schreeuwde ik terug, wie heeft dat gedaan?
Ja, zeker weet ik het nog niet, maar het moet samen met Herman Schuurman gebeurd zijn. Klaas zijn vader in Haarlem vertelde dat het met overgeven van een revolver gebeurd moet zijn. Ga maar meteen mee, zei Joh., dan gaan we naar Wijntjeterp, daar wordt Klaas begraven.
Wij nog een paar kameraden opgehaald, allemaal even opstandig en teleurgesteld.
Regelrecht op de fiets naar Wijntjeterp. Bijna geen geld, geen eten mee, maar vol haat. In die tijd moest je toch wel een harde jongen wezen om dat allemaal te kunnen volbrengen. Eenmaal in Wijntjeterp weigerde de gemeente Klaas naar het graf te brengen, zelfs geen baar was aanwezig om de kist op te zetten. En de klok mocht niet gebruikt worden. De ingang naar de klok was afgesloten. Maar dan hadden ze toch

niet op de Mokergroep uit Amsterdam gerekend. Wij waren geen heertjes die keurig bleven wachten. We braken gewoon het opslaghuisje open en haalden de draagbaar eruit. Twee andere kameraden klommen naar boven waar de klokken hingen en luidden de klokken onder het begraven. Zoiets hadden de bewoners van het dorp nog nooit medegemaakt. Daar werd nog jaren over gepraat. Dat was de Mokergroep van de daad!'

Een ander fragment is getiteld: *'Hoe wij in de anarchistische beweging kwamen.'*
'Ik was ongeveer 15 jaar, wist van politiek niets af, slenterde op een zaterdagmiddag alleen door de stad, toen ik op de Nieuwmarkt [volgens Rudolf de Jong zou dit het Amstelveld moeten zijn] *belandde. Ik weet het nog heel goed als de dag van vandaag. Daar stond naar later bleek Jo de Haas op een zeepkist te praten, en hij kon praten! Hij had altijd een groot gehoor om hem heen. Wat Jo daar vertelde, was een openbaring voor mij, daar had ik nog nooit van gehoord. Daar wist ik nog niets van ook. Ik weet nog de eerste woorden van Jo de Haas: ze zeggen altijd hoe kan een mens nu zonder regering, politie en wetten leven? Dat kan toch niet, daar zijn de mensen niet voor in staat…*
Naast Jo stond Zuurbier. Daar lachte je een ongeluk om, dat was de pias van (de) markt…
Daar is eigelijk later de Mokergroep en de Jonge Vrije Socialisten ontstaan. We leerden daar Jonnie Homan kennen, Willem Hillegers, Karel Metz… Klaas Blauw is daar ook begonnen. Hij was onderwijzer op de Willemstraat en kwam daardoor dikwijls in Amsterdam (hij woonde in Haarlem). Toen kwam Willem Werker, Trui Heiniken, T. de Soet, W. Hofman, Karel van de Stolpe, W. Gulien, Piet Mager en niet te vergeten de gebroeders Mell. Niemand kende elkaar, maar we vonden elkaar daar. Jo de Haas was het middelpunt, daar draaide alles om.'
Het bovenstaande speelt in 1916 en daarna. Dit is de tijd van het ontstaan van de SAJO, de sociaal anarchistische jeugdbeweging, waar later in 1923 De Moker uit ontstaat.Verschillende van de genoemde namen kom je tegen in de lijsten van dienstweigeraars van die tijd, in het blad *De Moker* of in het interne correspondentieblad *De Pook*.

Al snel begon Wim Mager over de oorlog te schrijven. Hij schrijft over een groep van dertig mannen, waaronder acht anarchisten die zich in de oorlog bij een Amsterdams kantoor meldden om als frontarbeider naar Rusland te gaan, naar Mager zegt 'uit politieken nood'. Frontarbeiders waren mensen die vlak achter het front ingezet werden bij herstelwerkzaamheden aan gebouwen, wegen en dergelijke.
Mager zegt in zijn brieven dat hij het over de lotgevallen van kameraden heeft. Die 'politieken nood' wordt niet erg uitgewerkt. Door hun vroegere politieke ideeën zouden ze in Nederland in de problemen kunnen komen, stelt Mager. Bovendien zouden ze in Rusland mogelijk contact kunnen leggen met mensen uit de vroegere Machnobeweging. Anderen hadden sabotage gepleegd en werden voor de keus gesteld: naar een kamp of naar Rusland als frontarbeider. Tussen de regels door kun je lezen dat er ook kameraden NSB-lid waren geworden. Mogelijk was frontarbeider in Rusland toen de minste van de kwade mogelijkheden in die oorlogstijd.
In een andere brief vertelt Mager namelijk van een bezoek bij iemand die hij van vroeger kende en die in de oorlog bij de SS was. Mager stelt dat er veel anarchisten en communisten bij de NSB zijn gegaan. Hij noemt geen namen, anders dan in de brieven over de Mokertijd, maar blijkt verschillende van deze mensen (opnieuw) ontmoet te hebben en over de oorlog en de nasleep hiervan gesproken te hebben. Hij vertelt uitgebreid over gebeurtenissen aan het Oostfront, contacten met partizanen en joden, zelfs met 'machno-mensen'.
De toon en de beschrijving doen vermoeden dat de verhalen in meer of mindere mate autobiografisch zijn. Ook de beschrijving van de behandeling van NSB'ers in de naoorlogse kampen klinkt autobiografisch. Bij herlezen vraag je je regelmatig af of de gebeurtenissen werkelijk zo geweest zijn als beschreven of dat Mager beschrijft wat hij had willen meemaken. Het lijkt me achteraf dat het schrijven van deze brieven voor hem een manier was om met zijn verleden in het reine te komen. Dat hij lid is geweest van de NSB of zelf naar Rusland is geweest, lijkt dan ook waarschijnlijk. Dat zou ook verklaren waarom hij benadrukt dat er veel communisten en anarchisten bij de NSB gezeten hebben.

In zijn brieven over de anarchistische beweging in Nederland ontbreken een aantal voor die tijd belangrijke onderwerpen. De SAJO wordt niet genoemd, al waren bijvoorbeeld de broers Mel hier lid van. Het antimilitarisme, in feite het kernpunt van de toenmalige vrije jeugdbeweging, komt alleen naar voren als hij terloops zijn dienstweigeren noemt. De nadruk ligt op de acties, rellen met de politie, neem-en-eet-acties en dergelijke. Hij vermeldt bladen als *De Vrije Socialist*, *De Wapens Neder* en *De Moker*, maar andere bladen uit die tijd, noemt hij niet. De Spaanse Burgeroorlog blijft geheel ongenoemd. In feite houden de herinneringen aan de beweging op in 1929.
Wim Mager heb ik enkele malen ontmoet. Hij was een grote, fors gebouwde, energieke man, die makkelijk sprak en met wie je meteen een goed contact had. De gesprekken betroffen vooral de Moker-beweging, waar ik destijds het meest in geïnteresseerd was. Het merkwaardige was dat bij navraag bij andere oud-Mokerleden (Joop de Roos, Bart Haan, Wim Wessels, Bep Oversteegen) niemand de naam Wim Mager bleek te kennen. Andere oudere Amsterdamse anarchisten, zoals Willem Gevers, kenden hem evenmin. Eénmaal was ik in het bejaardenhuis in Amsterdam-Noord, waar hij woonde. Op zijn kamerdeur stond de naam 'Gulien'. Mager zei dat dat de naam was van de vrouw met wie hij daar woonde. Ik heb me achteraf altijd afgevraagd of de naam Wim Mager een pseudoniem was.
In het goed gedocumenteerde archief van de vooroorlogse CID, de Centrale Inlichtingen Dienst (de latere BVD) komt de naam Wim Mager niet voor. Ook is er in het Amsterdamse gemeentearchief geen vooroorlogse gezinskaart van een familie of persoon Mager.
In *Blauwe en Rode Jeugd* beschrijft Ger Harmsen de Moker als een jeugdbeweging waarvan de kern op zijn hoogtepunt zo'n vijfhonderd leden telde maar die ook jongeren van daarbuiten aantrok door haar activisme en het in praktische zin uitwerken van de leuzen 'Werken is misdaad' en 'Eigendom is diefstal'. Het is me niet echt duidelijk geworden of Wim Mager tot de Mokerkern heeft behoord. Gezien het feit dat niemand zijn naam kende, is het waarschijnlijker dat hij meer in de periferie van de beweging stond.
Mager zelf was minder met de Moker bezig als wel met anarchisten die in de

oorlog fout waren geweest. Hij liet me eens een foto zien van Mussert met zijn lijfwacht. 'Kijk dat is Piet Mager, ook uit De Moker en die daar dat is een oudcommunist.' Piet Mager zou geen familie van hem zijn geweest. Hij drong aan op een brochure 'Van anarchist tot nationaal-socialist', dat zou nog eens verkopen. Achteraf is het jammer dat we hem niet verder uitgevraagd hebben over zijn eigen oorlogsverleden. Ik denk dat ik bang was hem voor het hoofd te stoten en misschien was op dat moment ook Magers boodschap, dat veel anarchisten en communisten bij de fascisten terecht gekomen waren, niet erg welkom bij mij.

We verloren het contact toen ik niet meer in de redactie van *De Vrije Socialist* zat.

De discussies in de redactie en bij het Documentatiecentrum Vrij Socialisme naar aanleiding van Magers brieven leidden in 1990 tot de studiedag 'Anarchisten en Fascisme' in Amsterdam. Wim Mager had in ieder geval gedeeltelijk gelijk. Er waren inderdaad enkele anarchisten bij de NSB terecht gekomen. Niet alleen meelopers maar ook activisten.

Een geheel bevredigende verklaring werd ook daar niet gegeven. Sterk geschematiseerd lijkt het of na het verlopen van de anarchistische (jeugd)beweging eind jaren twintig, een klein deel van degenen die actie wilden blijven voeren tegen de bestaande maatschappij en theoretisch niet sterk in de schoenen stonden, terecht kwamen bij de NSB. Deze presenteerde zich in het begin ook als een socialistische, activistische beweging van de gewone man. Deel uitmaken van een beweging gericht tegen het grootkapitaal woog klaarblijkelijk op tegen de parlementaire, hiërarchische structuur van de NSB. Toen de oorlog uitgebroken was werd het erg moeilijk je weer van de nationaalsocialisten los te maken. Misschien is voor sommigen de teleurstelling dat hun jeugdidealen onhaalbaar bleken een reden geweest een radicaal andere keus te maken. Natuurlijk zijn er nog veel andere verklaringen mogelijk, van opportunisme tot avonturisme.

Achteraf is duidelijk te zien dat deze keuze totaal verkeerd was. Maar niet alleen achteraf. Ook in de jaren dertig, zeker nadat Hitler in 1933 aan de macht gekomen was, kon iedereen die wilde luisteren, weten welke richting het fascisme opging. Ook kon iedereen zien dat de NSB een autoritaire, orangistische en militaristische organisatie was. Dat zij ook fascistisch was, bleek al snel.

KAMPSLACHTOFFERS WAREN NA DE OORLOG PIONNEN IN STRATEGIE COMMUNISTEN

Dick de Winter

1

Wie denkt dat de oorlog in 1945 eindigde, heeft het mis. Levenslang bleven psychische en lichamelijke gevolgen de teruggekeerden uit de concentratiekampen vaak teisteren. Tijdens de oorlog was er een gemeenschappelijke vijand, bleek samenwerking onder de slachtoffers mogelijk. Na de oorlog was dat anders. Totaal verschillende politieke uitgangspunten leidden tot onverdraagzaamheid en vijanddenken. Nog steeds bestaat echter bij het brede publiek het idyllische beeld van een soort eenheid, een eenheid waar soms ook door verzetsstrijders hoog van werd opgeven. Het blijkt een mythe die Jolande Withuis in haar boek Na het kamp *overtuigend doorprikt en waarin ze de veranderingen die zich na de oorlog in vriendschap en politieke strijd voordeden, vanuit vele gezichtshoeken analyseert*.*

Al in de kampen vormden de gevangenen geen solidaire gemeenschappen. De weinig idyllische verhoudingen werden in de naoorlogse verhoudingen gewoon voortgezet. Vooral tussen communisten en de anderen. Waarbij we onder 'communisten' zoals Jolande Withuis die in haar boek beschrijft, aanhangers van de CPN, verdedigers van de stalinistische Sovjet Unie, moeten verstaan. 'Hoezeer ook joodse overlevenden en verzetsmensen van allerlei achtergronden de teleurstelling deelden over het uitblijven van "erkenning", over het gebrek aan respect voor de doden en over de "barmhartigheidspolitiek" jegens de Duitse oorlogsmisdadigers, van de vaak veronderstelde – en geclaimde – saamhorigheid binnen het verzet was in elk geval tussen communisten en andere gevangenen weinig te merken.'

De bevrijding van de concentratie- en vernietigingskampen werd de eerste decennia ook nauwelijks herdacht. Over trauma's ging het pas na ongeveer 1972[1].

De terugkeer uit de concentratiekampen was voor velen een koude douche geweest, het weerzien met het vaderland vaak 'een der smartelijkste ervaringen van na de oorlog'. Verhalen over de onvoorstelbare hel waarin ze soms jarenlang hadden moeten overleven stuitten op ongeloof. Leed werd verdrongen. Het leven ging door. Na de oorlog heerste zelfs een mild antisemitische sfeer die pas wegebde toen de gruwelijke werkelijkheid via beeldmateriaal de Nederlandse huiskamers binnendrong.

Maar dat onbegrip over de ervaringen in de kampen viel nog in het niet bij het optrekken van de oude scheidsmuren van voor de oorlog. Woede en verbittering was er over het feit dat aantoonbaar 'foute' mensen zich weer op hoge posi-

*Jolande Withuis, *Na het kamp. Vriendschap en politieke strijd*; De Bezige Bij, Amsterdam 2005; 543 pagina's; 22,50 euro.

ties wisten te nestelen. Oude machts- en gezagsverhoudingen, dat was wel duidelijk, keerden in snel tempo terug. Democratisering waarop gehoopt en waarvoor gestreden was, bleef uit. Veel verzetsstrijders en gevangenen uit de kampen waren ernstig teleurgesteld, kregen depressies en andere psychische (en ook lichamelijke) klachten. 'Hebben we hier vijf jaar oorlog voor gehad?' 'Zijn hier miljoenen mensen voor omgekomen?' 'Hebben we het hiervoor gedaan?'[2]

'Eenheid', merkt een verzetsstrijder op, zat slechts aan de oppervlakte. Die ontstond pas door de bedreiging van de Duitse terreur. 'In noodsituaties, als je leven op het spel staat, kun je niet gaan ouwehoeren over bijvoorbeeld geloofsverschillen. Dat deden we ook niet. We zochten instinctief naar de dingen die we gemeen hadden.' (...) 'Zolang het gevaar bestond, was de eenheid hecht. Maar toen het gevaar geweken was, werd de eenheid broos, brokkelde af en viel al snel in stukken uiteen. Eigenlijk was het een opgelegde eenheid.' De oorzaak lag voor een belangrijk deel in de motieven en uitgangspunten waarmee de verschillende verzetsgroepen tegen de Duitsers vochten.[3]

2

De Koude Oorlog, deze zwart-wit getinte episode, blijkt van wezenlijke betekenis geweest te zijn voor het omgaan door de verschillende kamporganisaties met de Tweede Wereldoorlog. De term 'Koude Oorlog' werd het eerst gebruikt door de Amerikaanse journalist Walter Lippmann. Hij typeerde daarmee de latente spanning die na de Tweede Wereldoorlog tussen het Westen (de VS en Europa) en het Oosten (de Sovjet-Unie) bestond. De term is het tegenovergestelde van de 'hete'of schietoorlog.[4]

De Sovjet Unie behoorde samen met de Amerikanen, Engelsen en Canadezen tot de geallieerden die gezamenlijk de strijd tegen de fascistische overheersing aangingen. Door de enorme bijdrage van de Russen en de rol in het verzet hier in Nederland waren communisten populair. Democratie van onderop, sociale hervormingen en afschaffing van de oude arbeidsverhoudingen waren begrippen waarvoor ook niet-communisten warm liepen. Velen dachten aan het eind van de oorlog 'progressief'. De golf van revolutionair elan die over Europa spoelde was een gevaar voor de elite die op politiek en economisch gebied voor de oorlog de touwtjes in handen had en dat zo wilde laten. Alles werd gedaan om die revolutionaire golf in te dammen. Het elan werd gevangen in 'vernieuwing', het nieuwe toverwoord voor dat het 'anders' moest. Dat etiket werd op de meest uiteenlopende ideeën geplakt. Grofweg kwam het erop neer dat links verdergaande democratisering wilde terwijl rechts in autoritaire, nationalistische richting dacht. De macht van de regering moest van rechts toenemen, de invloed van het parlement juist niet.

Een linkse verzetsstrijder: 'Er is duidelijk gestreefd naar het uitschakelen van "links". Niet de nazi's waren meer de hoofdvijand, maar "de communisten" - een verzamelnaam voor alles wat ''links" was. Die wilden "revolutie en dictatuur".'[5]

Het vertrouwen dat in grote delen van de massa leefde voor 'de communisten' moest ondergraven worden. Vast stond dat niet iedereen overtuigd was van de goede bedoelingen van de CPN. En terecht. De CPN had het daar zelf naar gemaakt. Haar opstelling tussen augustus 1939 en juni 1941 veroorzaakte een diep wantrouwen dat nooit meer helemaal is verdwenen. In augustus 1939 sloten namelijk de Sovjet Unie en Duitsland een niet-aanvalsverdrag. Het verdrag heeft een enorme verwarring gesticht. De CPN maakte na het afsluiten van het verdrag voortaan antifascistische politiek ondergeschikt aan de verdediging van het pact. De strijd moest nu in de eerste plaats tegen Engeland en Frankrijk gaan, want die waren oorlogszuchtiger dan Duitsland.

Na de inval van de Duitsers decreteerde het bestuur van de CPN dat het Nederlandse werkende volk tegenover de bezetter 'een correcte houding' moest aannemen, terwijl 'het hoogste belang van de Nederlandse regering vordert dat zij noch direct, noch indirect steun verleent aan de oorlogvoering der geallieerden, doch dat zij tegenover Duitsland een waarlijke neutraliteit in acht neemt.'

De communistische gelederen aan de basis van de CPN gingen niet akkoord met deze politieke opstelling. Dit in tegenstelling tot de bestuurlijke top die slaafs de richtlijnen vanuit Moskou uitvoerde. Het Hitler-Stalin-pact en de artikelen in het partijorgaan zijn de communisten blijven achtervolgen. Maar Hitlers oorlog is voor communisten altijd een oorlog gebleven tegen de Sovjet Unie die ze bleven verdedigen, en dus tegen henzelf. Die identificatie bleef.

Het staat in elk geval wel vast dat de CPN, net als de Revolutionair Socialistische Arbeiders Partij (RSAP) van Henk Sneevliet, na mei 1940 als partij haar ondergronds werk heeft voortgezet. Dat kunnen de overige politieke partijen niet van zichzelf zeggen.[6]

De uitgeweken regering in Londen was al snel begonnen het latente wantrouwen voor linksen, en dan met name de getalsmatig sterke communisten, aan te wakkeren. Begin 1941 boog ze zich over de vraag hoe in bevrijd Nederland de touwtjes weer in handen te krijgen. In Londen, en in de conservatieve leiding van het verzet in Nederland, bestond grote vrees dat de communisten een staatsgreep wilden plegen in het machtsvacuüm dat zou ontstaan na het vertrek van de Duitsers. In 1941 was daarom de Ordedienst al begonnen plannen voor ordehandhaving na de oorlog uit te werken. Tot de voorbereiding behoorden zogenaamde 'registratiebureaus'. Daar zouden de namen en adressen van NSB'ers en actieve 'communisten' worden genoteerd. Net als voor de oorlog. Toen vreesde de Nederlandse overheid een verraderlijke 'Vijfde Colonne' van NSB'ers en 'communisten'. De politie maakte lijsten met de namen en adressen van NSB'ers en CPN'ers, en gelijk ook van anarchisten, linkse socialisten en revolutionairsocialisten die bij een Duitse inval gearresteerd moesten worden. Op de ochtend van 10 mei 1940 zaten die 'staatsgevaarlijke' antifascistische linksen tot hun woede al dagen samen met NSB'ers in het gevang. In Rotterdam konden ze pas ontsnappen uit de gevangenis aan de Noordsingel toen op 14 mei 1940 het bombardement door de Duitsers op de binnenstad plaatsvond.

Na de oprichting van de Raad van Verzet (RVV) in 1943 baarde ook deze organisatie het behoudende deel van het verzet zorgen. Sommige RVV-groepen bestonden zelfs geheel uit CPN'ers. Met name in de knokploegen, de onderduikershulp (LO) en de Ordedienst leidde dat tot ongerustheid. De laatste maanden van de oorlog

bereikte de angst voor links een hoogtepunt. Angst voor een herhaling van November 1918 toen de mislukte 'revolutiepoging' van de sociaal-democraat Troelstra plaatsvond, zat er diep in. Van de sociaal-democraten was nu, ruim twintig jaar later, geen gevaar meer te duchten. Die hadden zich aan het kapitalistisch systeem aangepast, hadden zelfs in 1939 regeringsverantwoordelijkheid geaccepteerd. Maar voor 'de communisten' gold dat niet, in elk geval was het onzeker.

Angst voor 'links' werd nog versterkt door Nederlanders die uit bezet gebied naar Engeland kwamen. De nerveuze berichtgeving over de populariteit van links liet ook koningin Wilhelmina die altijd geïnteresseerd was in hun verhalen, niet onberoerd. Zij koesterde wantrouwen tegen communisten onder de verzetsstrijders. In Londen waar koningin, regering en vertegenwoordigers van het bedrijfsleven waren neergestreken, had een duidelijk autoritaire politieke opvatting de overhand. Minister ir. J.W. Albarda, die als eerste sociaaldemocraat in 1939 tot het kabinet-De Geer was toegetreden, vertelde na de oorlog tegen de Enquêtecommissie dat hij in Londen 'een vrij sterke semi-fascistische geest' bespeurd had. Niet in de zin, voegde hij eraan toe, dat men er vriendschap voor Duitsland of Italië voelde, maar in de zin dat men toenemende afkeer van de parlementaire democratie aan de dag legde.

Het Militair Gezag (MG) dat in 1943 in Londen was opgericht moest in die opvatting direct het machtsvacuüm na het vertrek van de Duitsers opvullen, de orde handhaven, 'linkse' woelingen en wapengeweld tegengaan en de zuivering ter hand nemen. Dat gebeurde na de oorlog ook. Samen met de Binnenlandse Strijdkrachten (BS) ging het Militair Gezag tot arresteren over. De Binnenlandse Strijdkrachten – een bundeling van de drie grote verzetsgroepen Ordedienst, Landelijke Knokploegen (LKP) en Raad van Verzet – was echter 'vervuild' geraakt met lieden die er niet in thuishoorden. Ook binnen de BS was er diep wantrouwen tegen 'communisten'. Een topman van de LKP vertelde de Enquêtecommissie na de oorlog: 'Het heeft ons steeds in het hoofd gezeten: sabotage te plegen en te vechten, niet voor een bepaald politiek doel. Het was een nationale zaak, inzoverre dan, dat wij de communisten zo ver mogelijk uit de buurt lieten blijven.'[7]

3

Jolande Withuis betoogt dat de Koude Oorlog door zowel het communistisch verzet als door hun tegenstanders van sociaal-democratische, liberale en christelijke huize in hoge mate geïnterpreteerd werd als een voortzetting van de Tweede Wereldoorlog met andere middelen. 'Maar terwijl de communisten zelf hun levensbeschouwing zagen als tegengesteld aan het nazisme, waren voor de anderen communisme en nationaalsocialisme twee varianten van hetzelfde kwaad: de totalitaire, antidemocratische staatsmacht, die zijn politieke tegenstanders opruimt en opsluit in kampen. En zoals communisten aan de kampen de opdracht ontleenden om voort te gaan met de antikapitalistische strijd, vatten voormalige "makkers" de bestrijding van het communisme op als morele nalatenschap van '40-'45.'

Maar in deze tweedeling tussen communisten (nogmaals: CPN'ers dus, verdedigers van de politiek van de Sovjet Unie) en haar tegenstanders wordt geen recht gedaan aan andere verzetsorganisaties. Wat te denken van het Marx-Lenin-Luxemburg-Front (MLL-Front) van de illegale RSAP? Wat van het trotskistische Comité van Revolutionaire Marxisten (CRM) en het radencommunistische Spartacus? En wat van de links-socialistische verzetsgroep De Vonk die ook een tijdlang met het MLL-Front samenwerkte en waarin ook anarchisten actief waren?

Al die verzetsorganisaties waren zowel antikapitalistisch als fel antistalinistisch, en dus niet zoals de CPN vazallen van de Sovjet Unie. Deze 'Derde Weg'-organisaties passen niet in deze tweedeling die door zowel Jolande Withuis als Annet Mooij in haar boek *De strijd om de Februaristaking* gehanteerd wordt.[8] Het is een teken aan de wand dat in Withuis' boek van al deze groeperingen niks is terug te vinden. Want ook daarvan hebben leden in kampen gezeten. Niet altijd, maar wel vaak, moesten zij daar de hoon en tegenwerking van de communisten ervaren die hen als politieke vijanden zagen. Een in het oogspringend bezwaar van Withuis' studie is dat ze aan linkse kant slechts oog heeft voor communistisch verzet van de CPN. Ze had duidelijker moeten zijn in haar definiëring van 'communisten'. Dat dat gemakkelijk kan leiden tot geschiedvervalsing blijkt bij Annet Mooij. Bij haar leidde het tot monopolisering van de rol van de CPN in het verzet. Zij noemt de CPN in haar boek 'de enige partij die in 1940 in verzet ging.' Een historische blunder.[9]

Om anarchisten zweeft de mythe dat zij weinig verzet hebben geboden. Dat is onjuist. Veel anarchisten speelden niet alleen na 1933 een aanzienlijke rol in hulp en ondersteuning van Duitse geestverwanten, ze waren ook actief in de illegaliteit, vervalsten papieren, ontfermden zich over onderduikers of verspreidden bladen. Daarbij werkten ze vaak samen met niet-anarchisten. De links-socialistische verzetsorganisatie De Vonk is al genoemd. Er was geen sprake van een puur anarchistisch verzet 'dat wil zeggen geen gecoördineerd verzet vanuit een centraal comité met een hiërarchische structuur, zoals bij bijvoorbeeld de communisten het geval was. Dat zou overigens ook verwonderlijk zijn geweest gezien het karakter van het Nederlandse anarchisme.'[10]

Net als bij de verzetsorganisaties van links-socialisten, trotskisten, radencommunisten en revolutionair socialisten zou over de anarchisten beweerd kunnen worden dat die politieke bewegingen nooit een grote factor van belang zijn geweest in vergelijking tot de communisten. Maar dat doet geen recht aan al deze socialisten die géén communist waren. Daaronder waren er velen die hun verzet met de dood – vaak ook in concentratie- en vernietigingskampen – hebben moeten bekopen.

Besteedt Jolande Withuis in haar boek ook aandacht aan anarchisten? Nee, slechts de anarchist en kunstenaar Chris Lebeau wordt genoemd. Hij stierf in kamp Dachau.

Vanaf midden jaren zestig nam de maatschappelijke en morele betekenis van de oorlog sterk toe. Zowel in kwalitatief als kwantitatief opzicht veranderde veel. Ook qua thematiek en benadering deden zich belangrijke verschuivingen voor. De CPN die na de oorlog pogingen had gedaan om bij de sociaaldemocraten in het gevlij te komen, werd eind jaren zestig weer een respectabele partij, mede door een toestroom van linkse studenten. Haar verzetsverleden kreeg nu ruime en positieve aandacht. De maat-

schappelijke aandacht voor de oorlog en dan met name de jodenvervolging die in het politieke geweld van de naoorlogse jaren was weggedrukt, nam toe. Het overheidsbeleid inzake 'de oorlog' en de samenwerking die na 1972 gegroeid was schiep een nieuw sociaal milieu. In een grote hoeveelheid activiteiten vonden zowel ex-verzetsmensen als CPN'ers een nieuw thuis en een nieuwe identiteit. Bovendien bood dit milieu met zijn subsidies, clubs en overleggen toegang tot hogere milieus. Nu de 'oorlogsgetroffenen' werden gehoord, kregen de comités te maken met politieke en ambtelijke elites. Ze hoorden erbij, hadden invloed en kregen geld. Net als de koninklijke onderscheidingen en verzetsheldenkruizen bevestigde dit alles een hang naar eerbewijzen waarvan ook oud-communisten blijk gaven.

Grote gevolgen bracht ook de kennismaking van het grote publiek met het fenomeen oorlogstrauma (toen nog 'postconcentratiekampsyndroom' geheten) en de behandelingen daarvan door de Leidse professor Bastiaans met LSD. Na ongeveer 1980 ontstond een meer medisch-psychologische benadering. De oorlog die eerst een kwestie was van enerzijds wereldpolitiek, anderzijds een in eenzaamheid gedragen psychisch lijden, werd langzaam maar zeker een welzijnsprobleem en onderwerp van welzijnsbeleid.

Jolande Withuis benadert in haar boek de teruggekeerden uit de hel van de kampen zowel politiek als persoonlijk. Haar verhaal, merkt ze op, ligt op het snijpunt van geschiedenis, sociologie, politiek en psychologie. Het koningshuis, de Koude Oorlog, modieus antifascisme; democratisering en psychiatrisering; belangenbehartiging, slachtofferschap en lotgemeenschap; traumaverwerking, zingeving en interpretatie – al deze zaken spelen in haar verhaal een rol. Het resultaat is een caleidoscopisch boek, waarin politiek-historische, sociologische en psychodynamische analyses zijn geïntegreerd. Hoogtepunten en dieptepunten uit de gezamenlijke geschiedenis van de kampoverlevenden komen aan de orde en worden geanalyseerd.[11] Dat alles heeft in ieder geval een aangrijpend boek opgeleverd.

NOTEN

(1) Jolande Withuis, 413 en 416. – (2) Joost van Lingen en Niek Slooff, *Van verzetsstrijder tot staatsgevaarlijk burger. Hoe progressieve illegale werkers na de oorlog de voet is dwarsgezet*, Anthos/Uitgeverij In den Toren, Baarn 1987, 32-34; Nanda van der Zee, *Om erger te voorkomen. De voorbereiding en uitvoering van de vernietiging van het Nederlandse jodendom tijdens de Tweede Wereldoorlog*, Meulenhoff, Amsterdam 1997, 261. – (3) Joost van Lingen en Niek Slooff, 36 en 94. – (4) Algemene Winkler Prins Encyclopedie, Elsevier, Amsterdam/Brussel 1958, deel 6, 296. – (5) Joost van Lingen en Niek Slooff, 36,37 en 103. – (6) Ibidem, 101-103; Jolande Withuis, 416/417; Max Perthus (red.), *Voor Vrijheid en Socialisme. Gedenkboek van het Sneevliet Herdenkingscomité*, Gramo, Rotterdam 1953, 14-43; Dick de Winter Van RSP tot MLL-Front, in: Henk Smeets en Dick de Winter, *Wij moesten door …*, Ridderkerk 2002, 7-16. – (7) Ron Blom en Theunis Stelling, *Niet voor God en niet voor het Vaderland. Linkse soldaten, matrozen en hun organisaties tijdens de mobilisatie van '14 – '18*, Aspekt, Soesterberg 2004, 1015-1022; Joost van Lingen en Niek Slooff, 46, 88-90 en 93-96. – (8) Jolande Withuis, 415; Annet Mooij, *De strijd om de Februaristaking*; Balans, Amsterdam 2006, 159-161. – (9) Annet Mooij, 17; Hans Berendsen en Rik Weeda, *Uit de vonk zal de vlam oplaaien. Een analyse van de aktiviteiten en ideeën van de humanistisch-socialistische verzetsgroep rondom het illegale verzetsblad De Vonk, 1940-1945*, Drukkerij 'Volharding', Groningen 1980, 41-52. – (10) Arie Hazekamp 'Het verzet van Nederlandse anarchisten tijdens de Tweede Wereldoorlog' en Rudolf de Jong 'Als de bommen vallen … Nederland 1940-1945: wat deden de anarchisten?', in: *Nederlandse anarchisten 1933-1945*, De AS 151, najaar 2005. – (11) Jolande Withuis, 18-20 en 414-423.

BOEKBESPREKINGEN

FOUTE LANDGENOTEN EN ANDEREN

In De AS 151 besprak ik de boeiende studies van Gerard Groeneveld over Nederlandse rechts-radicalen en nationaalsocialisten in crisis- en bezettingstijd. Sindsdien heeft Vantilt weer twee publicaties van Groeneveld over foute landgenoten uitgebracht.

Nagelaten bekentenissen bevat een drietal geschriften, die NSB-leider Anton Mussert na zijn arrestatie in mei 1945 in de gevangenissen schreef om zijn handelen te verantwoorden. Van dit door Groeneveld uitvoerig ingeleid en geannoteerd materiaal is 'De NSB in oorlogstijd' verreweg het meest interessant. Mussert gaf het de theatrale ondertitel 'De offergang voor Volk en Vaderland' mee. Daarnaast bevat deze publicatie een aantal brieven, die de voormalige 'Leider van het Nederlandse volk' in de twaalf maanden voor zijn executie op 7 mei 1946 onder andere aan de bijna dertig jaar jongere Marietje Mijnlieff schreef.

Met dit achternichtje had hij jarenlang een verhouding. Hoewel Mussert niet alleen in politiek maar ook in amoureus opzicht nogal flets afstak bij dat andere zwarthemd Mussolini, die zijn erotische behoeften bevredigde met een stroom aan minnaressen, liepen de gemoederen in de NSB-top hoog op over de ontrouw van de Leider. In 1943 was er zelfs een plan om hem om te leggen. Maar de SS vond de liefdesaffaire prachtig. Eindelijk zo schreef de Höhere SS- en Polizeiführer Rauter aan Himmler, begint Mussert een echte nationaalsocialist te worden en ziet hij in dat een wedergeboorte via een kind kan plaatsvinden. En met een jonge vrouw trouwen bedacht Himmler, is veel beter dan zijn 'onnatuurlijke' huwelijk met zijn veel oudere tante voortzetten.

Maar Mussert was geen typische nazi en ook geen verbeten antisemiet. Bekend is het verhaal dat hij in 1938 op een NSB-bijeenkomst de zaal de vraag stelde: 'Kameraden, zijn we antisemieten, ja of nee?' en volkomen onverwacht een donderend ja terug kreeg. Mussert wist niet hoe hij daarop moest reageren en liet het erbij. Het groeiende antisemitisme in zijn partij was echter steeds minder een breekpunt voor hem. In zo'n ontwikkeling past dat hij de deportaties niet wist te vertragen, laat staan te verhinderen. Niettemin was hij er trots op dat hij Jo Spier, de populaire tekenaar van De Telegraaf, die hij zeer bewonderde, wist te behoeden voor de vernietigingskampen. Inderdaad overleefden de joodse Spier en zijn vrouw Theresiënstadt.

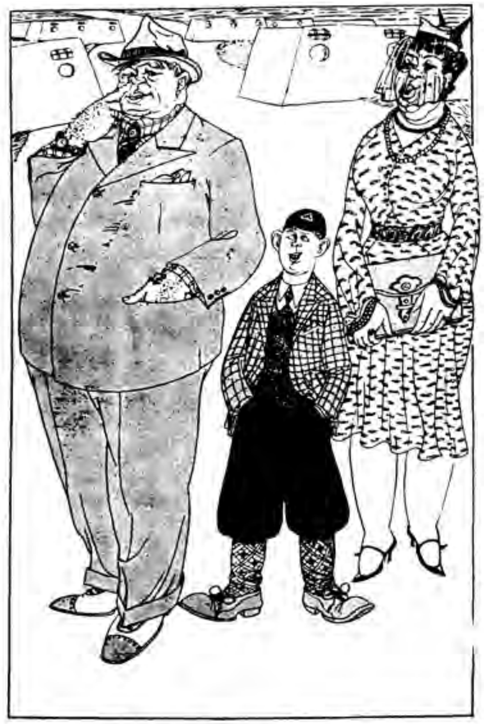
Is de bangelijke burgerman Mussert na de oorlog recht gedaan? Groeneveld memoreert dat 20 jaar geleden de toenmalige advocaat-generaal van de Hoge Raad al stelde dat Mussert van twee van de drie ten laste gelegde beschuldigingen vrijgesproken had moeten worden. Alleen een zware gevangenisstraf wegens hulpverlening aan de vijand was gerechtvaardigd geweest. Maar al eind 1945 besefte Mussert dat hij het gevecht tegen de tijdgeest zou verliezen.

En dan verscheen recentelijk van Groeneveld een studie over de liedcultuur van de NSB met veel fraaie illustraties. Het was een tot nog toe onontgonnen gebied dat hij in kaart heeft gebracht. Groeneveld bestudeerde teksten en melodieën, schetst de context waarin de liederen gezongen werden en portretteert de bekendste componisten van de beweging.

Omdat de NSB in haar cultuuruitingen schatplichtig was aan het Duitse voorbeeld behandelt hij ook de (strijd)liederen van de nazi's, met als bekendste het Horst Wessel-lied. Ook in de Nederlandse beweging ging het er om dat de muziek melodieus en tegelijk martiaal was, de liederen moesten de eigen aanhang begeesteren en anderen imponeren. Gezien de veelal gezwollen teksten had deze liedcultuur een hoog amateuristisch gehalte, maar heeft ze zonder twijfel bijgedragen aan de NSB-identiteit. Voor een indruk van de NSB-liederen is een CD bijgevoegd met een selectie uit de collectie van het Nederlands Instituut voor Beeld en Geluid.

Jammer is wel dat Groeneveld er niet op wijst dat niet alleen de NSB zong. Ook andere

politieke bewegingen kenden hun liedcultuur. Zo werd er door anarchisten in die vooroorlogse jaren dan wel niet gemarcheerd, gezamenlijk gezongen en gemusiceerd werd er wel degelijk.
Nogal wat nationaalsocialisme en Tweede Wereldoorlog in haar fonds heeft Aspekt, de uitgeverij van Martin Ros en Perry Pierik. Zo zijn er welkome herdrukken onder meer van Pressers *Ondergang*, van de informatieve biografie door Jan Meyers van *Mussert* en ook van *Leni Riefenstahl* door Thomas Leeflang.
Het meest in het oog springend echter is de uitgave van het *Bulletin Tweede Wereldoorlog*, waarvan sinds 2000 al negen delen verschenen zijn. Deze bulletins, onder redactie van Pierik en Ros die ook zelf regelmatig bijdragen leveren, richten zich op binnen- en buitenland en brengen naast langere beschouwingen ook veel korte artikelen en boekbesprekingen. In het Negende Bulletin wordt onder meer aandacht besteed aan Loe de Jong en aan Hitler als militair strateeg, in het Achtste Bulletin vindt men artikelen over oorlogspropaganda via postzegels en Nederlanders bij de NSKK (het Duitse vrachtwagenkorps). Juist de korte artikelen kunnen intrigeren. Wat te denken bijvoorbeeld van bisschop Alois Hudal, een Oostenrijker die aanhanger was van het nationaalsocialisme en in 1945 vanuit het Vaticaan een vluchtlijn voor hoge nazi's naar Argentinië opzette. Vele tientallen maakten daar gebruik van, maar in 1952 viel Hudal – overigens om geheel andere reden – in Rome in ongenade. Uit wraak werd hij informant van Rolf Hochhuth die met zijn toneelstuk Der Stellvertreter over het zwijgen van paus Pius XII tijdens de oorlog bekend werd.
De auteur van dit artikel, Aat van Gilst, publiceerde ook een boekje over *Herman Wirth*, een Nederlander die ondermeer filologie, volkskunde, prehistorie, godsdienst en muziekwetenschap studeerde, hoogleraar werd in Berlijn en zich verdiepte in oude Noord-Europese culturen. De Reichsführer SS Himmler was zeer gecharmeerd van zijn ideeën over symboliek en zo werd Wirth hoofd van het wetenschappelijk bureau van de SS, de Ahnenerbe.
Maar de aanvankelijk bejubelde volkskundige kwam al snel ten val. De oorzaak daarvan was dat Wirth het zo geheten Oera Lindaboek omarmde. Deze kroniek was in 1872 gepubliceerd, maar toen al werd er gesproken van een falsificatie. Wirth vertaalde deze vroege geschiedenis van de Friezen in het Duits omdat ze paste in zijn opvatting over een oermatriarchaat. Maar in nazikringen vond men het boek knoeiwerk, vijandig aan het nationaalsocialisme. In 1938 verloor Wirth zijn leerstoel en brak de SS met hem.
Een kloek boek dat naadloos in het fonds van Aspekt past is het zojuist verschenen *Hitlers religie.* Deze titel schept helaas verwarring want Hitler moest niets hebben van kerk en christendom, maar was opportunistisch genoeg om dat niet van de daken te schreeuwen. Wat de Duitse historicus en journalist Michael Hesemann, die eerder het restant van Hitlers bibliotheek in Washington DC (her)ontdekte, wil aantonen is dat Hitler en bijna alle nazi-kopstukken van het eerste uur als Hess, Rosenberg en Himmler sterk beïnvloed waren door occulte ideeën en esoterische bewegingen.
Dat is beslist niet een uit de lucht gegrepen theorie, zoals overigens al in een artikel van Egbert Bömers in De AS 15/16 (1975) te lezen viel. Het nationaalsocialisme incorporeerde het gedachtegoed van allerlei esoterische sekten en geheime genootschappen als de Armanenorde met zijn Arische wedergeboorte en het Thulegenootschap, en eigende zich symbolen (de swastika) en begrippen (het Derde Rijk) toe die al voor de Eerste Wereldoorlog opgang gemaakt hadden in nationaalconservatieve en rechts-radicale kringen. Zo werd het occultisme de springplank voor het succes van Hitler en zijn partij.
Het is zeker zinvol om de nationaalsocialistische gedachtewereld en cultuur op deze nogal eens onderschatte aspecten te bestuderen. Maar van doorslaggevend belang voor het succes van de nazi's blijven factoren als

En dit benne nou de bunkertjes die Pa voor de moffies gebouwd heit, Appie.

de door Duitsland als vernederend ervaren afloop van de Eerste Wereldoorlog, de herstelbetalingen, de economische crisis, de ontwikkeling van kapitalisme en sovjetcommunisme, de structurele zwakte van de Weimarrepubliek en de verdeeldheid van politiek links.
Uitgever en redacteur Pierik die al eerder over de Duitse veroveringsoorlog in Oost-Europa publiceerde, promoveerde vorig jaar op een studie over Karl Haushofer en zijn invloed op het nationaalsocialisme. Haushofer is min of meer onbekend gebleven maar speelde als hoogleraar in het broeierige München van de jaren twintig een invloedrijke rol in de jonge nazibeweging. Twee stokpaardjes van Hitlers buitenlandse politiek, de idee van Lebensraum (in feite de verovering van Oost-Europa) en Heim ins Reich (alle volksgenoten binnen de Duitse grenzen) werden door de colleges van geopoliticoloog Haushofer gelegitimeerd. Hij heeft bijgedragen tot de tot standkoming van Mein Kampf en was via zijn favoriete studentassistent Rudolf Hess niet alleen betrokken bij de nazibeweging maar ook, zo wordt beweerd, bij occulte genootschappen. Duidelijk is wel dat Haushofers positieve houding ten aanzien van Japan mede geleid heeft tot de as Berlijn-Tokio. Haushofer, aldus Pierik, was weliswaar geen Raspoetin maar ook niet iemand zonder macht. (HR)
Anton Mussert, Nagelaten bekentenissen. Verantwoording en celbrieven van de NSB-leider. Bezorgd en ingeleid door Gerard Groeneveld; Vantilt, Nijmegen 2005; 253 pag.; geill.; 19,90

euro.
Gerard Groeneveld; Zo zong de NSB. Liedcultuur van de NSB 1931-1945; Vantilt, Nijmegen 2007; 224 pag.; geill.; 27,50 euro, inclusief CD.
Jan Meyers, Mussert. Een politiek leven; Tweede, geheel herziene en aangevulde druk, Aspekt, Soesterberg 2005; 336 pag.; 12,95 euro.
Thomas Leeflang, Leni Riefenstahl. De macht van het beeld. De onmacht van het woord; Aspekt, Soesterberg 206; 320 pag.; 19,95 euro.
Eerste tot en met Negende Bulletin Tweede Wereldoorlog, Redactie: Perry Pierik, Martin Ros e.a.; Aspekt Soesterberg 2000-2007; ca. 250 pag. per deel; geill.; ca 25,- euro per deel.
Aat van Gilst, Herman Wirth; Aspekt, Soesterberg 2006; 73 pag.; geill.; 12,95 euro.
Michael Hesemann, Hitlers religie. De fatale heilsleer van het nationaalsocialisme; Aspekt, Soesterberg 2007; 494 pag.; geill.; 26,95 euro.
Perry Pierik, Karl Haushofer en het nationaalsocialisme. Tijd, werk en invloed; Aspekt, Soesterberg 2006; 304 pag.; ca. 18,- euro.

GEWELDLOZE COMMUNICATIE

'Moeten maakt gek' zeggen aanhangers van de door het stoïcisme geïnspireerde rationeel emotieve therapie (RET). Een uitspraak die mij altijd in de oren klinkt als een pleidooi voor anarchisme. Ook Marshall Rosenberg ziet in zijn boek *Geweldloze Communicatie* , waarvan Lemniscaat vorig jaar een geheel vernieuwde versie uitbracht, het 'moeten' als oorzaak van veel, zo niet alle ellende in de communicatie tussen mensen. Achter veel opmerkingen en kritiek zit de opvatting dat er iets moet, of dat er iets niet niet mag. Anarchisten horen niet alleen tot de slachtoffers van het autoritaire (of gewelddadige) denken van anderen, maar kunnen er vaak zelf in het ageren tegen misstanden op hun beurt ook wat van. Dan hoef je nog niet eens eigenhandig met stenen te gooien; ook het oordeel 'net goed dat de ruiten bij Nike, Coca-Cola en al die andere stinkend rijke multinationals aan diggelen gaan' is niet vrij van geweld. Zo'n oordeel gaat namelijk uit van strafdenken: de mensen achter die bedrijven *moeten* lijden omdat ze anderen laten lijden, en het zou niet *moeten mogen* dat ze rijk worden door anderen uit te buiten en door het milieu te schaden. Het gaat er niet om dat dit in termen van 'moeten'-denken fout is en dus niet zou *mogen* – dan zou dit hele verhaal op een paradox neerkomen. Het gaat erom dat het niet productief is. Je lijdt er vaak zelf nog het meest onder, terwijl Coca-Cola er heus niet van wakker ligt. Geweldloze communicatie is ook, en niet in de laatste plaats, van toepassing op onze manier van denken, dus op de communicatie met onszelf. Door eisen en verplichten te veranderen in wensen en vragen sta je een stuk ontspannener in het leven, en de optimistische boodschap van Rosenberg is dat je op die manier ook veel meer resultaat boekt. Dit geldt zowel in het persoonlijke vlak als in grotere, politieke, verbanden.
Zelf werkte hij veel met gevangenen, met criminele jongeren, en met mensen in uitzichtloze politieke conflicten op allerlei plekken in de wereld. Hij geeft daarvan een aantal sterke voorbeelden. Door iedereen (met welke onredelijke gevoelens er dan op dat moment maar zijn) serieus te nemen en alle uitingen aandacht te geven (wat niet hetzelfde is als aldoor lief en aardig tegen iedereen zijn!) krijgt hij uiteindelijk het vertrouwen van beide partijen. Dit bereikt hij met uitgangspunten die anarchisten niet vreemd zijn: 'het is voor iedereen beter als we door samenwerking in plaats van wedijver onze behoeften verwezenlijken', en 'mensen doen van nature graag iets voor een ander, mits ze daartoe niet worden gedwongen.'
Je kunnen inleven in een ander is daarbij belangrijk. Voor die houding van inleven, meevoelen of solidariteit werd in het boek meestal het plechtige woord 'mededogen' gebruikt. Ik bedacht hierbij maar dat de oorspronkelijke versie in het engels is en dat daar natuurlijk het (prettiger, nuchterder klinkende) woord 'compassion' staat.
Vooral bij het bijbehorende werkboek gingen er bij mij nogal eens wat stekeltjes overeind staan. Inderdaad, nieuwe ideeën gaan er niet zomaar in, en nieuw gedrag zullen we moeten oefenen en oefenen. Maar toch niet op deze schoolse manier, en zo opkijkend naar 'de leraar'. Maar hopelijk zullen de ideeën van Marshall Rosenberg, los van schoolse methoden hun weg verder vinden, ook in anarchistische kringen, want beter communiceren zowel intern als met de rest van de wereld is ook daar van grote waarde. (RW)
Marshall B. Rosenberg, Geweldloze Communicatie. Ontwapenend en doeltreffend; vertaald door Pieter van der Veen en Chiel van Soelen. Nieuwe, uitgebreide en volledig herziene editie. Lemniscaat, Rotterdam 2006
Lucy Leu, Werkboek Geweldloze communicatie; vertaald door Pieter van der Veen en Chiel van Soelen, Lemniscaat, Rotterdam 2006

WIM DE WIT

'Waar is Zensl Mühsam?' kopte *De Syndicalist* van 25 juli 1936 over 5 kolommen.
Op 23 april 1936 werd de weduwe van de door de nazi's vermoordde anarchist en dichter Erich Mühsam, in Moskou gearresteerd door de geheime dienst van de Sovjet Unie. Sindsdien ontbrak van haar ieder spoor. Na de dood van Mühsam in 1933 was zij overhaast naar Praag vertrokken en daarna op uitnodiging van de Sovjet Unie naar Moskou gegaan. Men had haar de belofte gegeven dat daar de nalatenschap van haar man in goede handen zou zijn. Het tegendeel bleek waar en zonder aanwijsbare reden werd zij door de geheime dienst gearresteerd.
Een van de weinige personen die op de hoogte was van haar verdwijning, was de uit Nederland afkomstige ingenieur Wim de Wit, die al enige jaren in Moskou woonde en met Zensl Mühsam bevriend was. In mei 1936 op bezoek in Nederland, schreef De Wit over haar verdwijning een verontrustende brief aan de in de VS woonachtige Rudolf Rocker. Rocker speelde het nieuws door aan Emma Goldman, die prompt een internationale actie op touw zette om haar vrijlating te bewerkstelligen. Na ruim een half jaar, na brieven aan de Sovjet-autoriteiten van onder andere Thomas Mann, werd Zensl Mühsam vrijgelaten, maar zij zou later nog een aantal malen worden gearresteerd en bracht vele jaren in kampen en gevangenissen door, om uiteindelijk eenzaam en vergeten in 1962 in de DDR te overlijden. In *De AS* 143 (Erich Mühsam) beschreef VPRO-redacteur Hans Olink haar lijdensweg.
In het onlangs verschenen *Een Siberische tragedie* komen arrestatie en gevangenschap van Zensl Mühsam uitgebreid aan de orde, maar deze gebeurtenissen zijn een zijsprong in het verhaal dat Olink uit de doeken doet, het leven van de uit Enkhuizen afkomstige Wim de Wit (1897-1937) en dat van zijn vrouw Augusta de Wit (1887-1976).
Tegelijkertijd met de gevangenschap van Zensl Mühsam, kreeg het leven van ingenieur Wim de Wit, in de Sovjet Unie een onverwachte en tragische wending. Weliswaar ligt het voor de hand, zo schrijft Olink, beide gebeurtenissen met elkaar in verband te brengen, maar uit archieven blijkt niet dat het lot van Wim de Wit direct samenhangt met zijn actie de arrestatie van Zensl openbaar te maken.
In de periode na de Eerste Wereldoorlog en de Russische revolutie raakte De Wit geïnteresseerd in het anarchisme en communisme. Toen bleek dat hij na zijn dienstweigering in Nederland niet aan de slag kon komen, vertrok het echtpaar eerst naar Duitsland, later naar de Sovjet Unie. In zowel Aken, Berlijn als Moskou werd hun huis een ontmoetingsplek voor veel Nederlanders aldaar, maar ook voor diverse links-artistieke figuren zoals Gerd Arntz, László Moholy-Nagy, Franz Seiwert (een vriend van Ret Marut, de latere B. Traven) en August Sander. In Berlijn ontmoetten ze Zensl Mühsam. In Moskou kregen ze bezoek van fellowtravellers Anton Struik, Dirk Schermerhorn (broer van de latere minister-president) en Joris Ivens. In Moskou zien ze ook Zensl Mühsam weer, met wie ze veel contact hebben.
Het ging het echtpaar De Wit goed in de Sovjet Unie. Wim verdiende goed en ze konden zich vakanties in Nederland en Frankrijk veroorloven en een T-Ford aanschaffen. De Wit prees weliswaar sommige verworven-

heden van de Sovjet Unie, maar noemde zich niet communist en was zeker geen klakkeloze volgeling van het Sovjetsysteem. Hij was niet politiek actief, maar veel vrienden van hem waren dat wel. Twee trozkistische krantjes die een kennis ongevraagd voor hem meenam, zouden hem noodlottig worden. Op 4 november 1936 werd De Wit meegenomen voor verhoor. 'Tot over een paar dagen', riep hij nog aan zijn vrouw, om vervolgens nooit terug te keren.

Op basis van de dagboeken van Augusta de Wit, brieven van Wim de Wit uit kampen in Siberië, en onderzoek in archieven in Moskou, reconstrueerde Hans Olink de geschiedenis van Wim en Augusta de Wit. De verhoren van de NKVD (de Sovjet-geheime dienst) met De Wit zijn bewaard gebleven. Ze geven een ontluisterend beeld van de wijze waarop in de Sovjet Unie met 'verdachte' burgers werd omgesprongen. De Wit moet al zijn contacten en vriendschappen beschrijven, en telkens duiken de vragen over de trotzkistische krantjes weer op. Augusta wacht ondertussen op nieuws over Wim, maar hoort maandenlang niets van hem, en van de autoriteiten krijgt zij geen enkel bericht. Later blijkt dat Wim naar een Siberisch kamp is getransporteerd. Augusta blijft wachten en hopen op zijn terugkomst. Uit Siberië kan Wim maar een enkele keer een brief sturen. Terug in Nederland ontvangt ze een brief retour die ze hem gestuurd heeft, met de mededeling 'geadresseerde overleden'. Uit de Moskouse archieven blijkt nu dat De Wit al in 1937 is geëxecuteerd. Ook blijkt dat de arrestatie van Wim later werd herroepen, maar toen was De Wit al dood en begraven.

De verhalen over repressie, de showprocessen, de executies en de kampen onder Stalin, zijn natuurlijk bekend, maar juist aan de hand van een persoonlijk verhaal zoals dat van Wim de Wit, wordt duidelijk welke tragedies het Sovjet-systeem in mensenlevens teweeg heeft gebracht. Eenmaal in handen van de NKVD (de geheime dienst), was het voor miljoenen mensen onmogelijk aan vervolging te ontkomen. Aan de hand van het verhaal van Wim de Wit, laat Olink zien dat de geheime dienst overal ogen en oren had en iedereen met een mogelijk kritische kijk op de Sovjet Unie, zowel in het land als daarbuiten, nauwlettend in de gaten hield en op de hoogte bleek te zijn van internationale contacten en vriendschappen van die mogelijke critici.

Onder andere door *De Goelag archipel* van Alexander Solzjenitzyn en *Berichten uit Kolyma* van Varlam Sjalamov, is het een en ander bekend over de mensonterende omstandigheden in de kampen in de Goelag. Tientallen jaren echter hebben familie en vrienden van verdwenen vaders, zonen of broers, in de Sovjet Unie in onwetendheid doorgebracht over het lot van hun familielid. Olinks verhaal over De Wit is daarvan een navrant voorbeeld.

Schrijnend is de laatste brief die Augusta van Wim ontving. Door censuur gedwongen, kon hij onmogelijk de ware toestanden in het kamp onthullen en de beschrijving van zijn omstandigheden, leest bijna als een verslag uit een vakantiekamp. Augusta heeft het lot van Wim nooit vernomen. Tot haar dood in 1976 bleef ze hopen op zijn terugkomst. (MS)

Hans Olink, Een Siberische tragedie; Atlas, Amsterdam 2007, 19,90 euro.

BLADSPIEGEL 23

'Appelscha' heb ik dit jaar wederom gemist. Mijn jongste zoon verjaart sinds vorig jaar rond deze dagen, in de toekomst zal ik het daarom wel vaker missen. Appelscha is intussen gelukkig wel nieuws. De *NRC* van 11 juli 2007 kopt 'CDA ziet terreur in Appelscha': 'Op het Kampeerterrein tot Vrijheidsbezinning, waar sinds de jaren dertig al anarchistische Pinksterlanddagen plaatsvinden, zullen [in augustus] naar verwachting enkele honderden dierenactivisten neerstrijken (…). Het Friese CDA wil dat de gemeente Ooststellingwerf, de provincie Friesland en het Rijk het kamp verbieden. (…) [De] burgemeester (…) zegt geen aanwijzingen te hebben dat er ongeregeldheden komen. [Wel] is [hij] bang dat boeren in de omgeving van Appelscha mogelijk het doelwit worden van acties. "Deze mensen zijn veganist en zijn tegen het melken van koeien".'

In *Change* – dierenrechtenmagazine – 3/3 (www.changemagazine.org) wordt het treffen aangekondigd als: 'Animal rights gathering 2007 – Praktische workshops, lekker veganistisch eten, mooie omgeving en voetbalcompetitie'. Dat klinkt, al dan niet opzettelijk, toch veel onschuldiger.

In een eerder nummer stond Change stil bij het overlijden van Greet Wandelee, altijd op Appelscha aanwezig met haar man Joop en haar gezin. In een column met de aanhef 'Mijn oma is dood' las ik: 'Niet mijn echte oma, (...) [maar] mijn actie oma. Ze is 78 jaar geworden, een respectabele leeftijd. (…) Het is eigenlijk wonderbaarlijk dat er niet meer actie oma's en opa's zijn als Greet en Joop. (…) geen enkele protestbeweging die alleen maar jongerenbeweging is, kan overleven. (…) Joop en Greet wisten de autoriteiten ook altijd op een verkeerd been te zetten door hun leeftijd. Geen agent kon geloven dat die twee bejaarde oudjes activisten konden zijn.'

Ver weg van Appelscha stond *The New York Times* stil bij de 1e (!) Anarchistische Boekenmarkt in New York. *A-infos-en Digest*, Vol 24/17 (http://ainfos.ca/cgi-bin/mailman/listinfo/a-infos-en) nam op 16 april het artikel integraal over. Volgens A-Infos geeft het artikel een opmerkelijk goed beeld van het anarchisme in de USA. Rond de duizend mensen, waaronder anarchisten uit Californië en Brazilië, kwamen bij elkaar in de Judson Memorial Church, waar ook composities van John Cage te horen waren. Je zou als Europeaan mogelijk denken dat de boekenmarkt georganiseerd werd met het idee dat zeker New York niet achter kan blijven ten opzichte van de jaarlijkse boekenmarkten in bijvoorbeeld Londen (27 oktober 2007, zie www.anarchistbookfair.org), Montreal, Gent en Utrecht. Het doel was evenwel het bij elkaar brengen van diverse stromingen binnen het anarchisme. En het creëren van iets dat lijkt op familiegevoel: 'Sommige van de vele gesprekken die in de kerk plaatsvonden kenden een element van zelf-onderzoek. Wat betekent het om vandaag de dag anarchist te zijn? En hoe kunnen anarchisten hun doelen bereiken?'

Ook *The Washington Times* van 18 april 2007 (http://washingtontimes.com/culture/20070417-104737-2558r.htm) zag een verhaal in de boekenmarkt: 'NEW YORK – Het mag het centrum van het kapitalistische universum zijn, maar in New York kwamen afgelopen weekend honderden revolutionairen, studenten en gewone nieuwsgierigen naar de eerste anarchistische boekenmarkt. (…) "New York kent sinds lange tijd geen georganiseerde groep van anarchisten of een collectief voor het promoten van anarchisten meer," zei James Nova, van de New York Alliantie van Anarchisten. "Maar er zijn op z'n minst tienduizend anarchisten en veel van hen zijn actief in collectieven. (…) De veronderstelling dat georganiseerd anarchisme een contradictio in terminis is, is een misvatting," zegt James Nova. "Iedereen is ervan overtuigd geraakt dat anarchisme, dat anarchie chaos is in plaats van orde (…) Maar dat is niet zo. Het staat juist voor orde… En dat is een van de dingen die we pogen recht

te zetten.” De organisatoren zeiden dat bij een opkomst van meer dan duizend mensen op zaterdag het een jaarlijks terugkerend gebeuren zou kunnen worden.’

Weer terug naar Nederland. Smakelijk gelachen heb ik om een foto in de rubriek Opinie Anders van de NRC van 25 mei 2007. Op een schilderskar op de Elandgracht in Amsterdam is een slogan door een voorbijganger van commentaar voorzien: ‘Je accepteerd als je niet reageerd – Stop the G8’ – ‘En je speldt verkeert als je op school niks leerdt.’

Jan Blokker schrijft in de NRC van 27 april een column over ‘De verlokkingen van het anarcho-virus’ (http://archief.nrc.nl/?modu s=l&text=de+verlokkingen+van+het+anarch o-virus&hit=1&set=1), naar aanleiding van het verschijnen van een nieuwe uitgave van Spaans Dagboek van Arthur Lehning bij De Vooruitgang: ‘“Ondanks alles,” noteerde Lehning (…), “zijn het de heerlijkste dagen van mijn leven. Vanmiddag heb ik iets prachtigs beleefd: de grootste oorlogsfabriek hier bezocht. Een van onze kameraden is nu directeur. In de fabriek lagen bergen ijzer, zilver, goud en diverse voorwerpen opgestapeld: alles wat uit de kerken gehaald was, om hier gesmolten te worden. Men maakt daar bommen, handgranaten en vliegtuigen van.”

Was er nou een (burger)oorlog gaande in het land waar Lehning zich geweldig in zijn nopjes voelde, of een revolutie? (…) Zeventig jaar geleden. Zou het volgende week nog ergens worden herdacht? Ik denk het niet. Wie zouden het moeten doen? Anarchie is een droom geweest, een droom waarin alle fooien waren afgeschaft. Als je het Spaans Dagboek van Arthur Lehning terugleest, kan het allemaal eigenlijk ook nooit waar gebeurd zijn.’

In *Filosofie Magazine* (www.filosofiemagazine.nl) 4/2007 stuitte ik op het interessante artikel ‘Onverstoorbaar, maar niet onverschillig’: ‘Zelfbeheersing is niet van belang omdat een betere wereld nu eenmaal bij jezelf begint. Of omdat jij de maatschappij bent. Of omdat alle kleine beetjes helpen. Zelfbeheersing is van belang omdat het de enig plek is waar de wereld veroverd kan worden. Het zijn niet de dingen, zei Epiktetus, die ons van streek maken, maar onze opvattingen over de dingen. [Het] stoïcisme is ten diepste eudaimonistisch, dat wil zeggen het is gericht op een gelukkig leven. Het dient een positief praktisch nut: het floreren van de individuele mens. Epiktetus (…) pleit voor een houding die recht doet aan de simpele feiten (…) dus ook dat de vermenging van culturen spanningen zal opleveren. En dat democratie gevoelig is voor populisme. Dat zijn feiten. (…) De sterke nadruk van de mens-op-zichzelf verklaard [sic] ook waarom de stoïcijnen als de avant-garde van het kosmopolitisme mogen worden beschouwd. Vrij van alle niet-natuurlijke invloeden zoals cultuur, religie en afkomst blijft alleen de naakte individuele mens over. Goedbeschouwd is ieder mens dan eenzelfde ding en daarmee fundamenteel gelijkwaardig.’

Het zijn dit soort bespiegelingen die mij keer op keer goed doen.

Peter Lanser

HARD RAIN 3

Wereldwijk rukt de islam op. Zo ook in Egypte, lezen we in *M* – het maandblad van *NRC Handelsblad* – van juni 2007. De afgelopen jaren is het onderscheid tussen de fundamentalisten in de achterstandswijken van Kairo en de moderne moslims afgenomen. Ook de elite die tot voor kort kosmopolitisch georiënteerd was, kan niet meer om de de religie heen. Een sjaal om het hoofd is nu standaard voor meiden uit gegoede kringen, de gezichtssluier is geen taboe meer.

Dit islamitisch reveil van de elite begon tien jaar terug met de lekenprediker Amr Khaled, een goed in het pak zittende accountant die geen heil en verdoemenis preekt zoals de conservatieve imams gewend zijn te doen.

Khaled is een tv-prediker met een miljoenenpubliek en een website met 25 miljoen bezoekers per jaar.

Khaled (39) voert gesprekken met generatiegenoten over eigentijdse problemen – verliefdheid, stress, de relatie met je ouders – met bijpassende achtergrondmuziek en filmpjes. Zijn visie op de islam is gematigd, een ‘islamlight’ versie, maar ondertussen heeft Khaled voor een complete islam-hype in Epgypte gezorgd.

Momenteel opereert hij vanuit Londen omdat hij, naar eigen zeggen, bedreigd is door de Egyptische geheime dienst. Onmogelijk is dat niet, want sommigen noemen hem een wolf in schaapskleren die jongeren uiteindelijk het radicale pad op zal sturen.

Die argwaan doet denken aan de controverse die moslimdenker Tariq Ramadan heeft opgeroepen. Hij is het intellectuele boegbeeld van de islam in Europa, groeide op in Zwitserland, doceerde in Freiburg en Oxford, maar werd vooral bekend in Frankrijk, waar hij met Sarkozy debatteerde. Ramadan is een sluwe conservatief, een ‘hoffelijk fundamentalist’ aldus *De Volkskrant* (27-1-07), die volgens kenners geenszins het moderniseren van de islam op het oog heeft, maar het islamiseren van de moderniteit. Zeker is wel dat hij verwarring weet te zaaien over zijn standpunten (‘hij vindt het moeilijk het stenigen van overspelige vrouwen te veroordelen’).

Toch is de argwaan enigszins afgenomen nadat Ramadan aan het begin van dit jaar tot gasthoogleraar in Rotterdam werd benoemd. Het was een idee van Orhan Kaya, GroenLinks wethouder, die Ramadan wil inzetten bij de integratiedebatten in de Rotterdamse wijken. Onder de hoger opgeleide moslimjongeren is Ramadan namelijk uiterst populair, maar in bredere kring blijft hij niet onomstreden.

In *NRC Handelsblad* (25-5-07) krijgt hij weliswaar aarzelend de zegen van multicultureeldrama-hoogleraar Paul Scheffer (‘Ramadan wil moslims in de westerse wereld zelfvertrouwen geven’), in *De Volkskrant* (7-6-07) denkt de Amerikaanse schrijver Paul Berman er heel anders over (‘de verdedigers van Ramadan komen vaak dichtbij de theoretici van het zelfmoordterrorisme’). Ook *De Fabel van de Illegaal* waarschuwde vorig jaar voor Ramadan, die homoseksualiteit evenzeer afwijst als huwelijken tussen moslims en niet-moslims.

De laatste maanden kwamen er overigens steeds vaker berichten over afvallige moslims die zich organiseren in belangenverenigingen. Zelfs in West Europa gebeurt dat zo stil mogelijk. In Nederland is er nu zo’n comité, opgericht door een jong raadslid en in Engeland is er de Ex-moslimraad die steun biedt aan moslims die willen breken met hun religie, wat enorme sociale gevolgen kan hebben. In veel islamitische landen worden afvalligen immers met de dood bedreigd. Waartoe de fundamentalistische islam kan leiden las ik in *NRC Handelsblad* (4-7-07): in Mekka was brand uitgebroken in een meisjesschool; de leerlingen stormden in paniek naar buiten en werden vervolgens door de religieuze politie terug de vlammen ingedreven omdat ze niet eerst hun islamitische kleren hadden aangetrokken. Vijftien meisjes kwamen om en het is nog maar de vraag of de politiemannen veroordeeld zullen worden, aldus de krant.

Een eerbiedwaardige traditie is het inmiddels: de jaarlijkse Anton Constandselezing van vrijdenkersvereniging De Vrije Gedachte. Maar na de 19de lezing in september vorig jaar ontstond er voor het eerst commotie in eigen kring. Deze lezing van arabist Hans Jansen, getiteld ‘Zelfislamisering versus Verlichtingsfundamentalisten’ werd afgedrukt in De Vrijdenker (www.devrijegedachte.nl) van december 2006/januari 2007 en toen waren de rapen gaar.

Niet zo verwonderlijk overigens, want Jansen is een gevierd ideoloog in rechtsconservatieve en neoliberale kringen. Zijn lezing was dan ook niet alleen gericht tegen de politici die de risico’s die fanatieke moslims met zich brengen onderschatten, maar tegelijk een

tirade tegen alles wat 'links' is.
'Een duisterling bij de vrijdenkers', noemde Anton van Hooff zijn kritisch artikel in het februarinummer ('zijn lezing komt neer op één bewering: van Mohamed tot nu woedt één grote heilige oorlog'). En de geschrokken lezer S. Faber constateerde in het maartnummer dat 'deze lezing weinig tot niets te maken had met denken, laat staan vrijdenken.' In het aprilnummer kwam het bestuur van DVG met de magere verklaring dat Jansen op persoonlijke titel had gesproken!

Wie is Hans Jansen? In *De Groene Amsterdammer* (30-3-07) interviewde Rob Hartmans de hoogleraar die in 2002 de inval in Irak toejuichte. Jansen zegt dat een liberale, moderne versie van de islam mogelijk is ('De meeste Nederlandse moslims erkennen dat je het Nederlands recht moet gehoorzamen; een imam kan dat nooit zeggen; die zegt dat je de sharia moet gehoorzamen'). Het winternummer 2007 van *De Fabel van de Illegaal* (www.defabel.nl) bevat een portret van Jansen, getiteld 'Een arabist op oorlogspad'. Daarin wordt onder meer opgemerkt dat Jansen relaties heeft met het Vlaams Belang en gelooft in de Eurabia-these, de samenzweringstheorie van de joodse schrijfster Bat Ye'or. Deze komt er op neer dat in ruil voor olieleveranties Europa de Arabische migratie steunt. De Europese 'zelfislamisering', dat wil zeggen: een knieval voor de islam, moet volgens Jansen in dat licht gezien worden.

En dan ander nieuws. *Vrijbuiter* (Oud Arenberg 111, 9130 Kieldrecht, België) noemt zich 'woelblad voor staatlozen, goddelozen en have(n)lozen'. Nr. 31 (lente 2007) bevat onder meer een groot artikel over de Spaanse anarchist Durutti en een interview met de libertaire cultuurfilosoof Johan Sanctorum ('Ik ben blij dat de Belgische Staat aan zijn doodstrijd begonnen is').
De laatste tijd is er – net als eind jaren tachtig – weer veel aandacht voor permacultuur (een samentrekking van permanent en agricultuur). Dat is een visie, waarin landbouw, tuinbouw en ecologie, alsmede stedenbouw en architectuur een geïntegreerd geheel vormen. Aan de basis ervan staat het idee van duurzaamheid middels zelfvoorziening en hergebruik. In *Buiten de Orde* (lente 2007) en *ZOZ* (mei/juni 2007) valt erover te lezen.
Ondanks de meermalen aangekondigde opheffing gaat de *Grachtenkrant* (pb 16578, 1001 RB Amsterdam) onverdroten door. In dit blad veel kraaknieuws, maar ook veel aandacht voor fascistische groepen en acties daartegen. Ook *De Fabel* richt veelvuldig de schijnwerper op extreemrechts. In nr. 82/83 wordt beschreven hoe 80 antifa's in Uitgeest gemolesteerd werden door 25 gewapende leden van de Nationale Volksbeweging. En in nr. 80/81 wordt onthuld dat de Pinkstergemeente in Leiderdorp banden heeft met het Vlaams Belang.
In nr. 421 van *Kleintje Muurkrant* (www.stelling.nl/kleintje) lezen we over een door de Amerkaanse wapenfabrikant Raytheon ontwikkeld magnetronkanon. Daarmee kunnen demonstranten door hittestralen op afstand gehouden worden. De straling dringt 4 mm diep in de huis en veroorzaakt een hevig brandgevoel. Hoera voor de wetenschap!
PBI Nederland (www.peacebrigade.nl) bestaat 25 jaar, zo lezen we in de *PBI Nieuwsbrief* (voorjaar 2007). PBI is een hulporganisatie die gebaseerd is op actieve geweldloosheid en die vrijwilligers uitzendt om zich in te zetten tegen onderdrukking en geweld. Er lopen momenteel projecten in Colombia, Indonesië, Nepal, Mexico en Guatamala. Overigens is PBI een van de twintig organisaties die het overkoepelende Platform Vredescultuur (pb 1528, 3500 BM Utrecht) vormen.

Een fraaie aflevering is nr 29 (april/mei 2007) van het *Tijdschrift voor Humanistiek* (red. A. Hielkema, Van Asch van Wijckskade 28, Utrecht) dat gewijd is aan het thema 'ecologie en hedendaags humanisme'. Bijdragen van onder anderen Lucas Reynders, Koo van der Wal en *AS*-redacteur Marius de Geus. In diens artikel wordt aandacht besteed aan de ecologische voetafdruk, zoals bekend een maat voor de milieugevolgen van individuele consumptie, uitgedrukt in oppervlakte van onze aarde. Een eerlijk aandeel is 1,8 hectare groot, het gemiddelde in Nederland is 4,7, De Geus is goed voor iets minder dan 2 hectare.
In datzelfde nummer een kritisch artikel over de verdeling van de radio- en tv-zendtijd voor geestelijke stromingen door het Commissariaat voor de Media. Tussen 2005 en 2007 verloor de Humanistische Omroep een belangrijk deel van zijn zendtijd. De radiotijd liep terug van 160 naar 74 uur per jaar, de televisietijd van 40 naar 25 uur. Ruwweg dus een halvering. Vooral het jodendom en het boeddhisme kregen er relatief veel zendtijd bij. Volgens het commissariaat zijn er slechts 160.000 humanisten in Nederland. En hoeveel moslims? Volgens het commissariaat in ieder geval meer dan een half miljoen, dus is de islam-zendtijd drie keer die van de humanisten. Maar wat zegt de ons inmiddels bekende arabist Jansen? Omdat er in Nederland 500 moskeeën zijn, die gemiddeld plaats bieden aan 400 gelovigen, kunnen er niet meer dan 200.000 belijdende moslims zijn. Hoe het zij, het humanisme zit in de hoek waar de klappen vallen.

Een andere *AS*-redacteur, Rymke Wiersma, schreef een informatief artikel over een jubileumconferentie van de Vereniging Basisinkomen (www.basisinkomen.nl), getiteld 'Met een basisinkomen is werken weer een feest', gepubliceerd in *BdO* (lente 2007) en in *Kleintje Muurkrant* (16 juni 2007). Waarom is er toch zo'n weerstand tegen het basisinkomen?, vraagt ze zich af. Komt dat misschien doordat je via het basisinkomen langzaam het kapitalisme uitholt? Eerder pleitten Rudolf de Jong (in *AS* 53) en ik (in *AS* 94) voor de invoering van een volwaardig basisinkomen. In mijn visie is het recht op een basisinkomen de eigentijdse versie van het vroegere neem-en-eetrecht.

Tot slot. Momenteel liggen er bij De Slegte een aantal voor anarchisten interessante boeken, zoals Ron Bloms vuistdikke studie over de linkse soldatenorganisaties in WO 1, *Empire* van Negri en Hardt en Manuel Kneepkens' verslag van zijn (eerste) periode als raadslid voor de Stadspartij Rotterdam. Alle boeken zijn indertijd in De AS besproken. Verder is verschenen *Boekberichten* nr. 39 (lente/zomer 2007), een overzicht van nieuwe libertaire boeken en brochures, uitgegeven door de boekhandels Het Fort van Sjakoo (www.sjakoo.nl) en Rosa (www.bookshoprosa.org). En wie boeken en tijdschriften wil lezen is 's zaterdags tussen 14 en 18 uur welkom in de Anarchistische Bibliotheek. Eerste Schinkelstraat 14-16, Amsterdam; tel. 020-6790712.
Hans Ramaer

UIT HET LAND VAN PROUDHON 4

'De verkiezingen zijn voorbij, de anarchisten blijven'. Deze zinsnede komt uit een commentaar van de Franse anarchist A. Libertad. Jaar? 1904! Het commentaar is opgenomen in het maartnummer van 2007 van *Le Monde libertaire* (nr. 1468). Met een kleine verandering is van de zinsnede te maken: 'De verkiezingen zijn voorbij, de problemen blijven'.
In alle toonaarden is in de diverse nummers van Le Monde libertaire (nr. 1468 tot nr. 1484) op de afgelopen Franse presidents- en parlementsverkiezingen ingegaan, is er op het parlementarisme afgegeven en is het stemrecht als middel tot maatschappijverandering gekritiseerd. Als gebruikelijk.
De kritiek is veelal terecht. Toch zou eens diep nagedacht moeten worden waarom anarchisten, ondanks het gelijk, geen kans zien een zodanig punt van bijvoorbeeld de anti-verkiezingsactie(s) te maken, dat die kritiek effect sorteert en waarom die geen massale aanhang krijgt. Want dat we in groten getale besodemieterd worden is duidelijk. Ik kom daarop terug, maar eerst nog wat items uit Le Monde libertaire.
Die zijn zeer verscheiden. Wat levert ruime aandacht op? Het 'Dossier Onderwijs' (nr. 1469, met een vervolg in nr. 1472), het 'Dossier Gezondheid' (nr. 1472, met een vervolg in nrs. 1473 en 1475). Vanzelfsprekend zijn anarchisten tegen de Israëlische muur (nr. 1469), is 'hun' democratie de onze niet (nrs. 1478, 1481), is bij hen de psychoanalyticus en seksuoloog Wilhelm Reich (1897-1957) weer helemaal terug (nrs 1478, 1481). Anton Constandse heeft Reichs denkbeelden over seksualiteit als een van de eersten al vroeg in Nederland geïntroduceerd. En de ecologische ravage die al is aangericht en de ophanden zijnde ecologische 'ramp' is ook zo'n onderwerp dat niet meer is weg te denken uit de kolommen van Le Monde libertaire.
Met betrekking tot dat laatste onderwerp is op te merken dat er aangaande de effecten van de klimaatsverandering veel angst de maatschappij wordt ingepompt. In Le Monde libertaire houdt dat de geesten gespannen tot gescheiden. Want wie profiteert van die angst? Is dat niet hetzelfde grootkapitaal dat eerst aan de opwarming van de aarde heeft verdiend en nu van het afkoelen ervan denkt te kunnen gaan profiteren? Door wie worden al de wetenschappers betaald, die in dat kielzog zitten? De aanwezigheid van het grootkapitaal in de financiering van onderzoek is geen onbekend verschijnsel. Bovendien, heeft het niet iets van een religieuze sekte om een grote rampspoed te voorspellen? Dit alles ontkent niet dat de ecologische situatie kritisch is (zie over dit al de nummers 1468, 1471, 1473, 1475, 1476, 1478).

Hoe zit het eigenlijk met het misbruik van ecologische argumenten in de reclame? In het Franse dagblad *Le Monde* (15 juni 2007) wordt daar nog eens op gewezen. Dezelfde fabrikant die zich op zijn grote aandacht voor het redden van het milieu voorstaat, prijst ook zijn nieuwste model groot-verbruikende 4 x 4 automobiel aan, te weten de firma Mitsubishi. Huichelachtig, dus.
Ook het literaire maandblad *Lire* (juni 2007) laat zich niet onbetuigd wat de ecologie betreft. Het ruimt veel pagina's in voor een onderzoek onder schrijvers: wat doen die om de planeet Aarde te redden? (p. 34-53). Tevens vindt men in dat nummer een optoep van Lire om de door een aantal schrijvers gestarte actie Ici la Terre… te ondersteunen (www.lire.fr).

Helpt actievoeren wel? Soms, zoals in het geval van het verzet tegen een jongeren-arbeidscontract dat in Frankrijk voorgesteld werd. Middelbare scholieren gingen in 2005 de straat op, om er tegen te protesteren. In het voorjaar 2006 werd de opstand grimmiger toen studenten en jonge arbeiders zich bij de scholieren aansloten. De Franse regering trok daarop het wetsontwerp betreffende het arbeidscontract in.
Deze actie vormt de achtergrond van een roman van André Thomaso onder de titel *Comme si rien ne s'etait passé* (Alsof er niets was gebeurd), uitgegeven door Éditions Amalthée (Nantes, 2007; 117 blz). De roman handelt over een groep actievoerende jongeren, die een bekende Parijse journalist, een ruime zestiger die mei '68 bewust heeft meegemaakt, op zachtzinnige en vriendelijke manier in gijzeling neemt. Zij raken met hem in discussie over heersende sociaal-economische problemen.
In het boek gaat die discussie over wat ik 'constanten' noem, zoals de verschillende migratiestromen in de vorig eeuw tot en met 'flexwerk', dat telkens het zelfde oplevert: sociale destabiliteit. De andere constante is het verschijnsel 'uitbuiting'. Ook al gaat het in het Westen vaak om voor handwerk ingewisselde hoofdarbeid, de uitbuiting is er niet minder om. En de gijzeling in de roman? Die heeft een vreedzame, strategische afloop…

Het is niet erg aannemelijk dat veel van de jongeren, die tegen het jongeren-arbeidscontract demonstreerden, anarchisten zijn. De actie zelf werd zeker wel vanuit anarchistische hoek gesteund. Waar hebben we het over als het woord 'anarchisme' valt? René Furth gaat daar op in met zijn brochure getiteld *Formes et tendances de l'anarchisme* (Vormen en tendensen van het anarchisme), uitgegeven door Éditions du Monde libertaire (Paris, 2007; 72 blz.). Het betreft de ongewijzigde heruitgave van een tekst uit 1967.
Furth levert een wat ongebruikelijke tekst af, in die zin dat het geen historische of theoretisch uitweiding omtrent het anarchisme is. Wie zoiets zoekt, leze eerder *Het ABC van het anarchisme* van A. Berkman (heruitgave; Amsterdam, 2003). Furth vraagt zich af: waarom zijn wij – anarchisten – waarmee en met welke te verwachten effecten bezig? Zonder afgeronde antwoorden op die vragen te geven behandelt hij een aantal libertaire 'constanten' waaronder te vinden: orde/wanorde, evolutie/revolutie, topie/utopie, vrijheid/bevrijding, geweld/mythe.
Wat de directe effecten van de anarchistische activiteiten in deze wereld betreft, is Furth niet optimistisch. Hij was dat niet in 1967 en gelet op de ongewijzigde verschijning van de brochure in 2007, geldt zijn pessimisme ook voor het heden. Dat hoeft volgens hem echter niet tot depressieve conclusies te leiden. We moeten gewoon blijven doen wat we steeds hebben gedaan, alleen de stappen zullen beperkt moeten zijn en de verwachting omtrent de effecten minder hooggespannen.

Hiermee lijk je niet te moeten aankomen bij L. Janover, die schreef onder de titel *La Démocratie comme science-fiction de la politique* (De democratie als science-fictie van de politiek), uitgegeven door Éditions Sulliver (Arles, 2007; 133 blz.). Deze tekst geeft me tevens de mogelijkheid terug te komen op de problematiek van het anti-parlementarisme.
Janover behoorde in de jaren vijftig tot een groep surrealisten en lijkt me vervolgens altijd 'marxoloog' te zijn gebleven. Hij verdedigt het punt dat de parlementaire democratie bedrog oplevert en niet te verbeteren of aan te passen is, zonder dat men de grondslagen ervan – ongelijkheid – accepteert. Dan blijft er voor anarchisten dus alleen buitenparlementaire strijd over. Akkoord, welke dan en met welk effect? Helaas geeft Janver in zijn tekst op dit type vragen geen antwoord, laat staan dat hij die vragen al stelt. Het is dus niet zo dat ik het met hem oneens ben, maar ik vind de behandeling van de problematiek te smal. Hij komt in zijn tekst wel een mooi beeld van een graanmolen, een beeld dat hij aan de Franse literatuur ontleent. Ik moest aan dat beeld denken toen ik het volgende las.

De Volkskrant van 24 juni 2007 (Internet-uitgave) schrijft over Gordon Brown, die het leiderschap van Tony Blair overneemt (van Labour en het premierschap). Het eerste wat deze Brown belooft is verregaande hervormingen om de armoede aan te pakken en de gezondheidszorg te verbeteren. Dit soort gehuichel is om ziek van te worden… Ben je mooi klaar mee met een slechte gezondheidszorg.
Labour, dus de 'socialisten', is toch al weer

tien jaren aan de macht in Engeland? Had bijvoorbeeld die armoede dan al niet bestreden moeten zijn? Wat Brown doet en al die andere huichelaars die hem voorgingen hebben gedaan, is met veel ophef een lege graanmolen in beweging zetten en het volk erbij roepen om te gaan staan wachten tot het meel verschijnt om te worden opgevangen. En maar braaf afwachtend kijken of er wat komt… Kritiek brengt ons verder?

Als het aan de Franse filosoof Claude Lefort zou liggen: ja! Hij levert die al zijn hele leven, zo blijkt uit de zojuist verschenen lijvige bundel, getiteld *Le temps présent*, *Écrits 1945-2005* (De tegenwoordige tijd, Publicaties 1945-2005), uitgegeven door Éditions Belin (Paris, 2007; 1043 blz.).

Lefort is in zijn jonge jaren een tijdje trotskist geweest; hij heeft dat losgelaten en is onder meer met Castoriades het tijdschrift *Socialisme ou Barbarie* (in 1949) begonnen. Hij heeft zijn leven lang geschreven tegen en over van alles wat maar met politiek van doen heeft. Vooral voor de ouderen onder de lezers zal deze bundel iets nostalgisch losmaken. Ouderen? Ja, wie van de jongeren zal wat de Franse verhoudingen aangaat het *poujadisme* (waarover een artikel) iets zeggen? Pierre Poujade? Jean-Marie Le Pen is groot bij hem geworden. Dat vind je dus bij Claude Lefort en veel meer.

Wat heeft al dat geschrijf opgeleverd? Misschien zijn er mensen door beïnvloed en hebben zij hun gedrag erop afgestemd. Je weet het niet. Daarom toch gewoon stug doorgaan. Iemand als de hedendaagse Franse libertaire filosoof Michel Onfray lijkt me er zo eentje. Onvermoeibaar!

Een van de dingen die hem ergeren is dat in het bestaande filosofie-onderwijs alleen bepaalde filosofen als belangrijk worden uitgeroepen. Dat gebeurt zodanig dat het lijkt alsof er geen andere filosofen bestaan. Niets is minder waar. Er is ook een 'tegenfilosofie' mogelijk. Die is Onfray aan het schrijven onder de titel *Contre-histoire de la philosophie* (Tegengeschiedenis van de filosofie), uitgegeven door Éditions Grasset (Paris, 2007). Twee bundels in die reeks waren al uit. Nu zijn de volgende twee bundels verschenen: *Les libertins baroques* (De barokke vrijdenkers), deel 3 (311 blz.) en *Les ultras des Lumières* (De radicale verlichters), deel 4 (339blz.). Het derde deel omvat de 17de eeuw en is toegeschreven naar de Nederlandse filosoof Baruch de Spinoza. Het vierde deel behandelt de 18de eeuw. Dat deel opent met een beschouwing over het denken van Jean Meslier (1664-1729).

Deze priester (jawel; 40 jaar lang in één en het zelfde dorpje van 165 inwoners in de Ardennen) heeft de invloed van het lezen van Montaigne en La Boétie ingrijpend ondergaan. Pas na zijn dood is zijn Testament gevonden (een boek van 1000 met de ganzenveer geschreven pagina's). Deze 'atheïstische priester' vervoerde 'dynamiet onder zijn pij', zegt Onfray. In zijn eentje heeft hij bedacht: de klassenstrijd, het communisme, het anarchisme, de internationale revolutie, de collectieve burgerlijke ongehoorzaamheid. Vind je het gek dat het dominante filosofie onderwijs zo'n man wegdrukt uit het (collectieve) geheugen? Hetgeen we leren moet immers kunnen bijdragen tot het behoud van de bestaande 'orde' en niet tot de verwerping ervan. Met zijn 'tegenfilosofie' tekent Onfray verzet aan tegen deze overweging.

Thom Holterman

Beste lezer(es),

***Deze tweede aflevering van 2007 is het vervolg op nr. 151 (Nederlandse anarchisten 1933-1945). Eind van dit jaar verschijnt een dubbelnummer (*De AS* 159/160), een combinatie van het Veertiende Jaarboek Anarchisme en een aflevering over het 'thema' film.**
***De illustratie op het omslag is ontleend aan Dick de Winters geïllustreerde studie over de Duitse tekenaar en politiek activist Franz Holsz (Papieren Tijger, Breda 2001). Holsz (1906-1957) vluchtte in 1934 naar Nederland en vandaar naar België, Frankrijk en uiteindelijk de VS. De lino van Holsz verscheen oorspronkelijk in *De Rode October* van augustus 1936, het blad van de revolutionairsocialisten van Henk Sneevliet.**
***De illustraties in dit nummer zijn van de tekenaar Jan Rot (1892-1982) en zijn oorspronkelijk verschenen in *Vijf jaar hakenkruis over Nederland* (Amsterdam 1945). We ontlenen ze aan de studie van Marien van der Heijden over Jan Rot (IISG, Amsterdam 1988).**
De prent 'De vogelaar' toont de rijkscommissaris voor bezet Nederland Seyss-Inquart die met de belofte van extra levensmiddelen Nederlanders ronselt voor de Arbeidsinzet. Een skelet in Duits uniform wacht op het moment dat de val kan worden dichtgeklapt. De prent 'De fijne familie' gaat over collaborerende ondernemers. De bunkerbouwer is afgebeeld als een ordinaire proleet. De prent 'Rechters' is een reactie op een gebeurtenis in februari 1945. Een NSB-procureur-generaal in Amsterdam was door een verzetsgroep omgebracht. Als represaille liet de Duitse bezetter daarop een tweetal rechters van dit Amsterdamse hof executeren. Twee van de overige raadsheren staakten daarop het werk, acht andere vonden dit te gevaarlijk, weigerden hun vermoorde collega's publiekelijk te herdenken en schriftelijk te protesteren bij de bezetter. Rot tekent een rechtszaal als een gevangenis, twee rechters worden onder schot gehouden, anderen bestuderen een wetboek met hakenkruis. De prent 'De illegale werker' toont een man die 's nachts aan een illegaal geschrift werkt terwijl een geüniformeerd skelet naar binnen gluurt. Uit de mond van de doodskop komen twee slangen (een S en een D), een verwijzing naar de Sicherheitsdienst die met de opsporing van verzetsgroepen belast was.

***Alle afleveringen van het tijdschrift en andere uitgaven van De AS kunnen voordelig besteld worden door gebruik te maken van een of meer van onderstaande aanbiedingen:**
AANBIEDING 1: dit pakket omvat alle tot nog toe verschenen nummers (origineel dan wel herdruk) plus het apart verschenen Eerste Jaarboek Anarchisme, alsmede de onmisbare Bibliografie van 26 jaargangen De AS voor 100 euro (incl. verzendkosten).
AANBIEDING 2: voor 40 euro (incl. verzendkosten) ontvangt u alle nog leverbare originele nummers van De AS (zie het overzicht elders in dit infokatern).
AANBIEDING 3: met uitzondering van het Eerste Jaarboek Anarchisme en de Bibliografie sturen we alle boeken en brochures die De AS inmiddels heeft uitgebracht (zie het overzicht Uitgaven De AS elders in dit infokatern) incl. verzendkosten toe voor 45 euro.
AANBIEDING 4: alle uitgaven zoals genoemd in aanbieding 3 plus het Eerste Jaarboek Anarchisme en de Bibliografie ontvangt u voor 52 euro (incl. verzendkosten).
Vanzelfsprekend gelden alle aanbiedingen zolang de voorraad strekt. Bestellen via postgironummer 4460315 van De AS, postbus 43, 2750 AA Moerkapelle met vermelding van de gewenste aanbieding(en).

Redactie en administratie De AS

LOSSE EXEMPLAREN

Zolang de voorraad strekt zijn tegen gereduceerde prijs losse exemplaren verkrijgbaar van een groot aantal eerder verschenen *afleveringen* van De AS. Men kan deze nummers bestellen door storting/overmaking van 2,25 euro per exemplaar (inclusief verzendkosten) op postgiro 4460315 van De AS, postbus 43, 2750 AA Moerkapelle. In verband met de verzendkosten moet voor tenminste 6,75 euro besteld worden!

Leverbaar zijn de volgende afleveringen: nr. 38 (Bedrog van het kapitaal), nr. 41 (Gezondheidszorg), nr. 42/43 (Proudhon), nr. 44/45 (Onkruit & Antimilitarisme), nr. 46 (USA), nr. 47 (Geweld), nr. 55/56 (Politieke vorming), nr. 59/60 (Anarchistische perspectieven), nr. 61 (Marx), nr. 64 (De crisis), nr. 65 (Nationalisme & bevrijdingsbewegingen), nr. 66 (Een libertaire staat?), nr. 67 (Arbeidsethos), nr. 68 (Anarchisme & utopie), nr. 69 (Nieuwe sociale bewegingen), nr. 70 (Clara Wichmann), nr. 71 (Staatskunst of straatcultuur), nr. 72 (Eigendom), nr. 73 (Technologie), nr. 74 (Spanje 1936-1986), nr. 75 (Macht), nr. 77 (De verwording van rechts), nr. 78 (Max Stirner), nr. 79 (Musica Anarchica), nr. 80 (Berlijn), nr. 81 (Onderdak), nr. 82 (Tegenethiek), nr. 84 (Oost-Europa), nr. 86 (Literatuur), nr. 87 (Domela Nieuwenhuis), nr. 88 (De staat van de ecologie), nr. 89 (Onder anarchisten), nr. 90 (De verlokking van rechts), nr. 91 (Murray Bookchin), nr. 92 (Menselijke natuur en anarchisme), nr. 93 (Stad, straat, federatie), nr. 94 (Het labyrint van de vrijheid), nr. 95 (Christen-anarchisme), nr. 96 (Buitenstaanders over anarchisme), nr. 97 (Israel), nr. 98 (Transport), nr. 99 (Sarajevo), nr. 100 (Beeldvorming), nr. 101 (Media), nr. 102 (Nederland immigratieland), nr. 103 (William Godwin), nr. 104/105 (België), nr. 106 (Economie), nr. 107 (Politiek), nr. 111 (Voorheen Sovjetunie), nr. 113 (Gustav Landauer), nr. 114 (Poëzie als ordeverstoring), nr. 115 (Latijns Amerika), nr. 117 (Domela als internationale figuur), nr. 118 (Italie), nr. 121 (Leren), nr. 124 (Dieren), nr. 125 (Disciplinering), nr. 128 (Armoede), nr. 129 (Frankrijk), nr. 132 (Afrika), nr. 133 (Techno), nr. 136 (Tolerantie), nr. 137 (Globaal), nr. 140 (Dood), nr 141 (Boeken), nr. 142 (Tiende Jaarboek Anarchisme), nr. 143 (Erich Muhsam), nr. 144 (De staat van de staat), nr. 145 (Atalanta), nr. 146 (Ivan Illich), nr. 147 (Jazz), nr. 150 (Stalin in Spanje), nr. 151 (Nederlandse anarchisten 1933-1945), nr. 155 (Manifesten), nr. 156 (Dertiende Jaarboek Anarchisme/Ontworteling van Europa), nr. 157 (Schrijvers & anarchisme).

Sommige originele afleveringen, met name dubbelnummers, kosten 4,50 euro per stuk. Het betreft: nr. 109/110 (De bevrijding van het anarchisme), nr. 112 (Tweede Jaarboek Anarchisme), nr. 116 (Derde Jaarboek Anarchisme), nr. 119/120 (Vierde Jaarboek Anarchisme), nr. 122/123 (Vijfde Jaarboek Anarchisme), nr. 126/127 (Zesde Jaarboek Anarchisme/Anarchisme inNederland), nr. 130/131 (ZevendeJaarboekAnarchisme/Landbouw), nr. 134/135 (Achtste Jaarboek Anarchisme/Guy Debord en het situationisme), nr. 138/139 (Negende Jaarboek Anarchisme/De verloedering van het landschap), nr. 148/149 (ElfdeJaarboekAnarchisme/Opgesloten), nr. 152/153/154 (Twaalfde Jaarboek Anarchisme).

Alle inmiddels *uitverkochte afleveringen* van De AS zijn overigens *herdrukt*. Deze kosten zonder uitzondering 2,25 euro per exemplaar. Het gaat om de volgende afleveringen: nr. 1 (Syndicalisme), nr. 2 (Marxismekritiek), nr. 3 (Anarchisme vandaag), nr. 4 (Vrouwenbevrijding), nr. 5 (Zelfbeheer), nr. 6 (Registratie), nr. 7 (Energie), nr. 8 (Anarchisme & parlement), nr. 9/10 (Onderwijs, opvoeding, misvorming), nr. 11 (De vakbeweging in de krisis), nr. 12 (De Grote Depressie), nr. 13 (Terrorisme), nr. 14 (Godsdienst), nr. 15/16 (Fascisme), nr. 17 (Misdaad en straf, met teksten van Clara Wichmann), nr. 18 (Arthur Lehning), nr. 19 (Antimilitarisme), nr. 20 (Monarchie en Oranje), nr. 21/22 (Bakoenin), nr. 23 (Duitsland), nr. 24 (Anarchisme), nr. 25 (Organisatie), nr. 26 (Kiezen of delen), nr. 27 (Bouwen & wonen), nr. 28 (Kropotkin), nr. 29/30 (Veiligheid), nr. 31 (Milieu ~ macht), nr. 32 (Ontwikkelingshulp?), nr. 33/34 (Sexualiteit), nr. 35 (Anarchisten en de staat), nr. 36 (Europa), nr. 37 (Anarchisme en wetenschap), nr. 39/40 (Anton Constandse en het anarchisme), nr. 48 (Kunst & Anarchie), nr. 49 (Stembiljet of sociale aktie), nr. 50/51/52 (Anarchisme over de grenzen), nr. 53 (De Staat van verzorging), nr. 54 (Schijnanarchisme), nr. 57 (Tolstoj), nr. 58 (Cooperaties en collectieven), nr. 62 (Bart de Ligt), nr. 63 (Anarchie & avantgarde), nr. 76 (De sociocratie van Kees Boeke), nr. 83 (Provo), nr. 85 (Anarchafeminisme), nr. 108 (Wim van Dooren filosoof, humanist, anarchist). Ook voor deze herdrukte afleveringen geldt dat in verband met de verzendkosten voor tenminste 6,75 euro besteld moet worden.

UITGAVEN DE AS

De AS brengt naast het tijdschrift een serie reprints van (oudere) anarchistische pamfletten en brochures. In deze reprint-reeks van (soms curieuze) geschriften zijn verschenen:

—Anton Constandse, *Anarchisme*; een uit 1930 daterende, 14 p. omvattende beschouwing die bij Constandse's eigen uitgeverij de Albatros verscheen (bestelnummer: 001);

—R. Tamminga, *Theorie en praktijk van het nemen*; een begin deze eeuw door de schrijver in eigen beheer uitgegeven brochure van 16 p., waarin het neem- en eetrecht wordt verdedigd (bestelnummer: 002);

—Henk Eikeboom, *De anarchist en het huwelijk*; een 24 p. tellende, in 1921 bij Libertas (de drukkerij van Rijnders' Vrije Socialist) verschenen betoog van Henk Eikeboom dat veel stof deed opwaaien. Clara Wichmann sabelde Eikebooms pleidooi voor 'Stirneriaanse lustbeleving' fijntjes neer (bestelnummer: 003);

—Anton Constandse, *Heinrich Heine als dichter en denker*; een uit 1928 daterende, 48 p. tellende brochure van Constandse, opgenomen in de bundel Groote Persoonlijkheden, een uitgave van Orion (1928) die sindsdien nooit herdrukt is (bestelnummer: 004);

—J. Bedeaux en K.A. Fraanje, *Rhapsoden, zangen in modern gewaad*; een bundel die in 1951 verscheen bij Het Rode Boek te Rotterdam. Met een inleiding van B. Damme. 64 p. (bestelnummer: 005);

—Simon Radius, *Proudhon over kerk en samenleving*; een in 1981 bij de Vrije Gedachte verschenen essay. 42 p. (bestelnummer: 006);

—Piet Kooijman, *Heden, verleden en toekomst in zakformaat*; een reprint van de in 1935 voor het eerst verschenenbrochure over de voorhoedefunctie van de gedeklasseerden ('neem en eet'), aangevuld met een herdruk van het artikel *De vooruitzichten der arbeidersbeweging* uit datzelfde jaar en een biografische schets van Piet Kooijman door Hans Ramaer. 48 p. (bestelnummer: 007);

—*Spanje 1936-1966*. Een 47 p. tellende geïllustreerde special van het anarchistisch tijdschrift De Vrije (juli 1966) met een interview met een oud-Spanjestrijder en verder bijdragen van o.a. Rudolf de Jong, Jose Peirats, Hem Day en Victor Garcia (bestelnr.: 008). Deze reprints kan men franco per post ontvangen door storting/overmaking op postgirorekening 4460315 van De AS in Moerkapelle met vermelding van bestelnummer(s). De prijs bedraagt 3,25 euro per exemplaar. Let op: de bestelnummers 001, 002 en 003 zijn uitsluitend verkrijgbaar in één pakket, waarvoor de standaardprijs van3,25 euro geldt. In verband met de verzendkosten moet voor tenminste 6,50 euro besteld worden.

Behalve de reprint-reeks levert De AS diverse andere eigen uitgaven, zowel herdrukken als originele uitgaven. Deze boeken en brochures zijn te bestellen door storting/overmaking op postgirorekening 4460315 van De AS te Moerkapelle. De prijzen zijn inclusief verzendkosten.

—*Bibliografie De AS*, jaargangen 1972-1998; 105 p.; 6,90 euro.

—Paul Eltzbacher, *Anarchisme*; herdruk in paperback van de Nederlandse vertaling uit 1903; 293 p., 13,90 euro.

—*Eerste Jaarboek Anarchisme*; in 1994 verschenen als aparte uitgave; 151 p.; 5,90 euro.

—Hans Ramaer, *Het onbegrepen anarchisme*. Tekst van een lezing opgenomen in de bundel 'De Ideologieën' (Studium Generale, Utrecht 1994);12 p.; 1,25 euro.

—Hans Ramaer, *Het individualisme van Anton Constandse*. Tekst van de achtste Anton Constandselezing (1994) voor De Vrije Gedachte in brochurevorm; 22 p.; 1,90 euro.

—Anton Constandse, *De zelfvernietiging van het protestantisme*, een oorspronkelijk in 1926 verschenen kritische beschouwing van de godsdienst; herdruk in paperback; VIII + 120 pag.; 6,90 euro.

—Anton Constandse, *De ellende der religie*; herdruk brochure uit 1923; 20 p.; 1,25 euro.

—Anton Constandse, *God is het kwaad*; herdruk brochure uit 1924; 31 p.; 1,90 euro.

—Anton Constandse, *Kan er een God zijn?*; herdruk brochure uit 1927; 16 p.; 1,25 euro.

—Anton Constandse, *Godsdienst is opium voor het volk*; herdruk brochure uit 1929; 15 p.; 1,25 euro.

—Anton Constandse, *Nederland, God en Oranje*; herdruk van brochure uit 1932; 15 p.; 1,25 euro.

—Jos van Veen, *De carrière der zeven Oranjes in de Nederlandsche gewesten 1544-1795*; oorspronkelijk in 1929 (?) door Gerhard Rijnders (Bibliotheek voor Ontspanning en Ontwikkeling te Zandvoort) uitgegeven kritische geschiedschrijving; herdruk in paperback; 190 p.; 9,50 euro.

AANBIEDINGEN

De AS presenteert diverse afgeprijsde boeken en brochures. Van sommige titels is slechts een gering aantal exemplaren voorradig, dus gelden deze aanbiedingen zo lang de voorraad strekt. De prijzen zijn inclusief verzendkosten. Bestellen via overmaken van uw betaling(en) met vermelding van titel(s) op giro 4460315 van De AS in Moerkapelle. Het betreft:

—Thom Holterman, *Recht en politieke organisatie,. Een onderzoek naar convergentie in opvattingen omtrent recht en politieke organisatie bij sommige anarchisten en sommige rechtsgeleerden*; Tjeenk Willink, Zwolle 1986; 310 pag.; 14,90 euro.

—Thom Holterman en Henc van Maarseveen (ed.), *Law in anarchism*; Erasmus University, Rotterdam 1980; 177 pag.; 7,50 euro. (Een selectie van bijdragen aan het in 1979 gehouden internationale seminar anarchism & law met onder meer artikelen over Spooner, Proudhon en Kropotkin.)

—Ton Geurtsen, *De fabel van het linkse ongelijk*, met libertaire teksten van Rosa Luxemburg, Anton Pannekoek, Henriëtte Roland Holst en Arthur Lehning; Rode Emma, Amsterdam 1990;111 pag.; 7,50 euro.

—Arthur Lehning, *Lenin en de revolutie*. Marxisme en anarchisme in de Russische revolutie; Rode Emma, Amsterdam 1994; 151 pag.; 10,90 euro. Deze uitgave is een uitgebreide en geïllustreerde editie van de in 1972 bij Van Gennep verschenen Nederlandse vertaling van de oorspronkelijke Duitse artikelenserie, getiteld 'Radendemocratie of staatscommunisme'.

—Hans Ramaer, *De dans om het nucleaire kalf*; Ram, Rotterdam 1975 (tweede druk); 136 pag; 3,00 euro. (Een politiek-economische geschiedenis van het kernenergiebeleid in Nederland vanaf 1939.)

UITGEVERIJ DE *VOORUIT*GANG

Alexander Berkman, *ABC van het anarchisme.* Klassieke uiteenzetting van anarchistische beginselen. 137 p. 12,00 (excl. verzendkosten)
Anton Constandse, *Anarchisme van de daad.* Beschrijving van houding, opvattingen en activiteiten van militante anarchisten in revolutionaire situaties. 173 p. 12,00 (excl. verzendkosten)
Arthur Lehning, *Spaans dagboek & Aantekeningen over de revolutie in Spanje.* Lehnings verslag van zijn verblijf van vier weken in Barcelona, in het najaar van 1936, toen de sociale revolutie op haar hoogtepunt was. 122 p. geïll. 17,50 (excl. verzendkosten)
De uitgaven zijn te bestellen bij vooruitgang@orange.nl

NIEUWE UITGAVEN JAN BÖRGER-BIBLIOTHEEK F I L O S O F I E

Jan Börger: *Het hoofd van Johannes de Doper. De grote dode. Het offer en de levenskunst*. 2006, ISBN-10: 90-76033-27-7 NUR-736, EAN -13: 90-76033-27-3, 356 p. 22,50
(Herziene uitgave, voorheen: Het spookt in de Sint Jan!)
Wim de Lobel: *Spiritueel anarchisme – orde van zelfbeteugeling. Het universele principe – Arche anarchos estin.* Bundel, 1999, ISBN 90-76033-04-8, geïll. 112p. 7,00
De eeuwige generatie. De kunst van het grote sterven. 2005, ISBN 90-76033-26-9, geïll. 100 p. 7,00
Hans de Heer: *Oer-informatie. Een confrontatie van de moderne natuurkunde met de filosofie van Jan Börger.*1998, ISBN 90-76033-03, 50 p. 4,50
Geest van Stof. De Mnemocratische Evolutie van het bewustzijnsproces. 2000, ISBN 90-76033-06-4, 93 p. 7,00
Het Ik. Splijtzwam van de Geest. 2002, ISBN 90-76033-14-5, 56 p. 4,50
(Werd voorgedragen voor de Socrates Wisselbeker 2002)
Tevens leverbaar: *God noch autoriteit. Geschiedenis van de Vrijdenkersbeweging in Nederland.* B. Gasenbeek, J.C.H. Blom, J.W.M. Nabuurs, 2006, ISBN 90 8506 3582, uitg. Boom, geïll. 336 p. 24,95
Door storting op postgiro 77 0 36 van het verschuldigde bedrag wordt de bestelling zo snel mogelijk toegezonden. (Prijzen inclusief porto. Minimaal voor 6,00 euro bestellen.)
Jan Börger-Bibliotheek, Postbus 43, 2750 AA Moerkapelle. E-mail: wimdelobel@planet.nl
Ook te bestellen via onze website: http://www.ibizweb.nl/börger

---

UITGAVEN VAN ATALANTA

Groot verlanglijstje van de aarde – 'Hints, stellingen, vragen omtrent ons doen en laten op deze planeet, bestemd voor kritiese konsumensen en andere zotten.' Rymke Wiersma – Milieu-tips en filosofisch commentaar, 100 blz, 7,50
Eén en één is zelden twee – 'Over de vermeende tegenstelling tussen eigenbelang en algemeen belang.' Weia Reinboud, Rymke Wiersma – Een nuchter alternatief voor ethiek, 52 blz, 4,50
Tijd voor de anarchie – over enige misverstanden rond anarchisme. Weia. 24 blz, 2,50
Dwarse ekonomie. Weia Reinboud. Een anarchistische benadering van ekonomie. 36 blz, 3,00
Hoe komen kringen in het water – aardige filosofie. Weia Reinboud en Rymke Wiersma. Zijn er uitgangspunten te vinden die iedereen wijs vindt? Over gewone en minder gewone, namelijk anarchistische filosofie, 308 blz, 9,00
Het beste voor de aarde – het moeilijkste kinderboek van altijd. Rymke Wiersma en Weia Reinboud – Een filosofisch kinderboek over onderwerpen als: 'wat is materie?', 'ligt de toekomst vast?', 'bestaan er goede en slechte mensen?', 'Zijn er bazen en regels nodig?' 240 blz, 9,00
Verder: *Billen Bloot Spel*, vrije muziek en nog meer; zie onze website www.at-A-lanta.nl
Atalanta, Simón Bolívarstraat 87, 3573 zk Utrecht, e-mail: atalanta@at-A-lanta.nl